AMBT EN HEERLIJKHEID

OUDHEIDKUNDIGE KRING

RHEDEN - ROZENDAAL

juli/augustus 1996 - nr. 114

AMBT EN HEERLIJKHEID

Mededelingen van de
Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal

juli/aug 1996 no 114

Redactiecommissie:
J. Baltjes, H.M.Bosland, J. de Bruijn,
F. van Heusden en H. Wissink.

Redactieadres:
J.Baltjes,
Hertog van Gelrestraat 5,
6891 AW Rozendaal.
Tel. 026-3634225.

Ambt en Heerlijkheid is een uitgave van de
Oudheidkundige Kring Rheden - Rozendaal.
ISSN: 1384-3362

Voorzitter: W.J.Meijerink
Julianalaan 62, 6824 KH Arnhem,
tel 026-3640594.

Secretaris: Mevr. Drs. H.Renkema-Homs,
Köllinglaan 15,
6952 HK Dieren.
Tel. 0313-414205.

Penningmeester: G.L.I. Krikhaar,
Biesdelselaan 54,
6881 CJ Velp.
Tel 026-3647898.

Bestuursleden:

Ing. J.B.J.M. de Bekker,	Duiven.
J. de Bruijn,	Velp.
Mevr.H. van Dijk-Abbink	Rozendaal.
Mevr. A.T.Seleski-Bolte	Dieren.

Vormgeving en druk:
Paverds Printshop Velp

INHOUD: **blz.**

Een jam- en vruchtensapfabriek in Dieren 1
door C.M.H. Bosch

Wandelen op Rozendaal langs sporen
uit het verleden (VIII) 10
door J.Baltjes

Breda door de eeuwen heen 16
door mevr. G. Zoete-van Blitterswijk

Winter-excursie naar Rhenen 18
verslag van J. de Bruijn

Verslag monumentencommissie 20
besproken door J. de Bruijn

Arnhem eert zijn historische grenspalen 22
door J.Baltjes

Kopij voor nummer 115 uiterlijk 15 oktober 1996 - maar liefst eerder - bij de Redactie.
Hebt u actuele kopij, stuurt u het dan direct in of pleeg overleg met de redactiesecretaris.

EEN JAM- EN VRUCHTENSAPFABRIEK IN DIEREN

door C.M.H. Bosch

Inleiding

In nummer 101 van "Ambt en Heerlijkheid" stond een artikel over de uit Dieren verdwenen sigarenmakerijen, waarin wat meer aandacht geschonken werd aan die van de gebroeders Nas met hun laatste vestiging in de Noorderstraat. Iets noordelijker in die straat - daar waar in de jaren '80 een woonwijkje verrezen is - stond van 1902 tot 1951 een jam- en vruchtensapfabriek. Bij mijn onderzoek naar de fruitverwerkende industrie in Alphen aan den Rijn vond ik de Dierense fabriek als eerste op de - alfabetische - "Lijst van leden van de Nederlandsche Bond van Jamfabrikanten". Behalve in die lijst ben ik het bedrijf slechts één keer in de literatuur tegengekomen.

Aan deze tak van industrie - die in de provincie Gelderland toch belangrijk was - is tot op heden in de geschiedschrijving nog maar weinig aandacht besteed. Redenen dus om over een fabriek uit die branche een opstel te schrijven.

Een Noordhollands begin

Het industrieel proces kwam in ons land in de tweede helft van de negentiende eeuw langzaam maar zeker op gang. Tegen het einde van die eeuw en in het begin van de volgende raakte het in een stroomversnelling. Dat was ook het geval in de sector van de voedings- en genotmiddelen: de margarine-, cacao- en suikerindustrie en de bereiding van vruchtensappen, vruchtenwijnen, limonades, geleien en jams. Ongetwijfeld was de groei in de laatste sector mede gestimuleerd door de in 1887 in Amsterdam achter het Rijksmuseum groot opgezette "Tentoonstelling van Voedingsmiddelen".

Of de van boven het IJ afkomstige Noordhollander Arie Bakker die tentoonstelling van voedingsmiddelen bezocht heeft, weet ik niet. Wel is bekend dat zijn streek van herkomst gebieden kende met teelt van appels, peren, pruimen, aardbeien, kruis-, aal- en zwarte bessen. Dat hij met de fruitverwerkende industrie in die omgeving op de hoogte geweest moet zijn blijkt uit zijn initiatief om in Amsterdam een bessensapfabriek te beginnen. De benodigde vruchten kon hij als 't ware naast de deur kopen. In juli 1895 deed hij het volgende verzoek aan Burgemeester en Wethouders van de hoofdstad:

> "Geeft met verschuldigde eerbied te kennen A.Bakker wonende Haarlemmer Houttuinen no.15 dat hij voor het bereiden van bessensap twee ketels wenscht te mogen plaatsen op de plaats van genoemd perceel."

De toestemming kreeg hij onder de bepaling dat er langs de achtergevel van het pand voor de rookafvoer een schoorsteen van 16 meter gebouwd zou worden.

Uit een advertentie in het "Nederlandsch Weekblad voor den Handel in Kruideniers-, Grutters- en Koloniale Waren" van 11 oktober 1900 valt op te maken dat het de zaak voor de wind ging. De fabriek in de Haarlemmer Houttuinen leverde niet alleen vruchtensappen, maar nu ook jams, limonades en vruchtenwijnen. Wat de jamfabricage aangaat: de vraag naar dit Nederlands produkt groeide ten koste van de invoer uit Groot-Brittannië. De strijd van de Britten tegen de Boeren in Zuid-Afrika in die jaren had hier een anti-Britse stemming opgeroepen. Er waren toen Nederlanders, die de voorkeur aan jam uit eigen land gaven. Van die voorkeur zal Bakker ook geprofiteerd hebben.

Dat er in 1902 al aan uitbreiding van het bedrijf gedacht werd laat de volgende paragraaf zien.

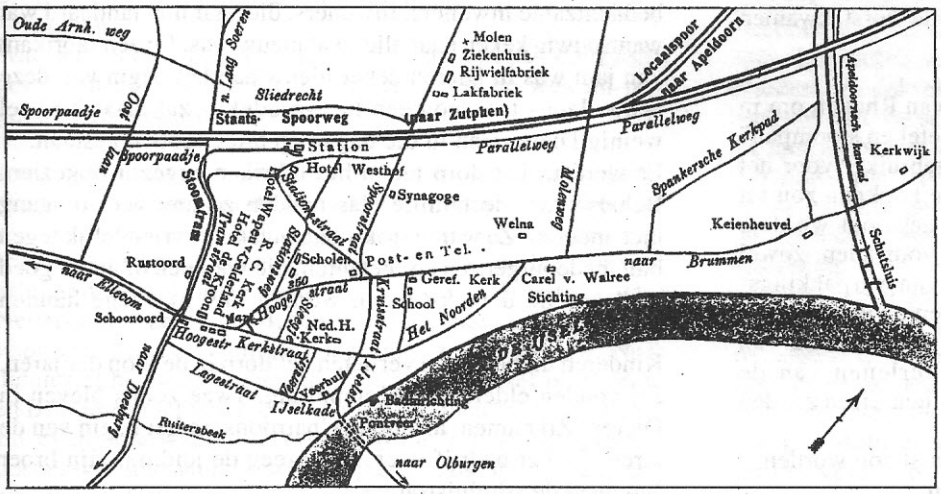

Kaartje van Dieren, omstreeks 1903. *Uit "Gids van Dieren e.o"; GRh.*

A. BAKKER, *Vruchtensapfabrikant,*
Haarlemmer Houttuinen 15, Amsterdam.

Rood Bessensap per	1/1 fl. 14 ct.	Roode Bessenwijn per	1/1 fl. 28 ct.
" " "	1/2 " 7 1/2 "	Witte " "	1/1 " 30 "
Zwart " "	1/1 " 20 "	Zwarte " "	1/1 " 30 "
Frambozensap "	1/1 " 25 "	Frambozenwijn "	1/1 " 35 "
Diverse Siropen		Meiwijn "	1/1 " 30 "

Vruchtenjams in emmers 40 ct. p. K.G., in flacons 25 ct. p. fl.

VRAAGT PRIJSCOURANT.

Advertentie uit het "Kruidenierssweekblad" van 11 oktober 1900; RAG.

Vestiging in Dieren

Die uitbreiding kwam toen niet in Amsterdam, maar in Dieren, in de provincie met de grootste oppervlakte aan fruitteelt. Waarschijnlijk waren er in de hoofdstad wat ruimte betreft niet voldoende expansiemogelijkheden en zou een uitbreiding er een te kostbare zaak geworden zijn. Arie Bakker kocht dus te Dieren aan het Noorden - later de Noorderstraat geheten - een fabriekspand met omliggend terrein van de worstfabrikant J.J.M. Herkuleijns.
In nog geen vijftig jaar was Bakker de vierde eigenaar. R.W. Sevenstern was er in 1855 met een brandewijnstokerij begonnen tot in 1884 C.A.N. van Romondt er bier ging brouwen. Deze deed in 1892 pand en erf over aan stoomvleeswarenfabrikant Herkuleijns, waarna tien jaar later verkoop aan de fabrikant van jam en vruchtensap Bakker volgde. De produktie bleef er dus in de sector voedings- en genotmiddelen: na brandewijn, het bier en de worst, kwamen nu de jam en bessensap.

De nieuwe eigenaar vroeg aan B. en W. van Rheden om in het door hem gekochte pand "een stoomketel en stoompan" te mogen plaatsen, die zouden worden gebruikt "voor het bereiden van jam en vruchtensappen". De kookpan zou tot 1 1/2 en de stoomketel tot 4 1/2 atmosfeer gestookt worden. Overige ruimten waren voor opslag van voorraden, zowel van grondstoffen als eindprodukten en van verpakkingsmateriaal als potten, flessen, bussen, kisten en manden.
Wat opvalt is dat de gemeente Rheden aan de hand van Hinderwet en Veiligheidswet bij het verlenen van de vergunning in 1902 strenge - wat wij nu milieu-eisen zouden noemen - voorwaarden stelde. Dat waren:

- de ruimte waarin de stoomketel geplaatst zou worden diende geheel van steen en ijzer te zijn;
- alle verbindingsdeuren moesten van ijzer zijn of met ketelplaat bekleed;
- het uitlaten van stoom mocht niet aan de straatzijde gebeuren;
- de rust in de omgeving diende niet verstoord te worden;
- de schoorsteen moest geheel van steen zijn en 16 meter boven de dakgoot uitsteken.

In het voorjaar van 1903 begon Bakker met de produktie in Dieren, maar hij handhaafde de band met de hoofdstad, daar bleef hij met een filiaal aanwezig. Waarschijnlijk alleen voor de verkoop; over produktie in Amsterdam heb ik niets meer kunnen vinden.

De familie

Alvorens met de lotgevallen van Bakkers bedrijf verder te gaan eerst in het kort iets over die fabrikantenfamilie uit Hollands Noorderkwartier. Arie Bakker, geboren in 1857 te Alkmaar en Adriaantje Groot, die twee jaar later in Hoogwoud het levenslicht zag, trouwden in 1880 in de rooms-katholieke kerk van Heiloo. Ze kregen een groot aantal kinderen, die al geboren waren voordat het gezin te Dieren in het grote huis aan de zuidkant van de fabriek in de Noorderstraat kwam wonen. Het moet geen geringe overgang geweest zijn voor die hardwerkende, ondernemende, ietwat stijve Noordhollanders, vanuit het drukke Amsterdam naar het rustige dorp aan de IJssel met zijn gemoedelijke, bedachtzame inwoners. Inwoners, die naar hun landaard wat wantrouwig keken naar alles wat nieuw was. En een fabrikant van jam was in Dieren zeker nieuw aan het begin van deze eeuw. Jam - toen nog een luxe-produkt - zal maar bij heel weinig Dierenaren in die dagen op tafel hebben gestaan.
Er werd in het dorp tegen het fabrikantengezin opgezien. Behalve met de familie Nas hadden ze niet veel omgang met anderen. Ze waren trouw aan hun kerk, vriendelijk tegen hun medeburgers en collectanten, die voor een of ander goed doel aan de deur kwamen, werden niet met lege handen weggezonden.
Kinderen uit het gezin verlieten het dorp in de loop der jaren. Zij vonden elders hun bestemming. Twee zoons bleven in Dieren. Zij namen, als nieuwe patroons, in het begin van de jaren '20 het bedrijf over. Piet kreeg de leiding, zijn broer Jan deed de administratie.

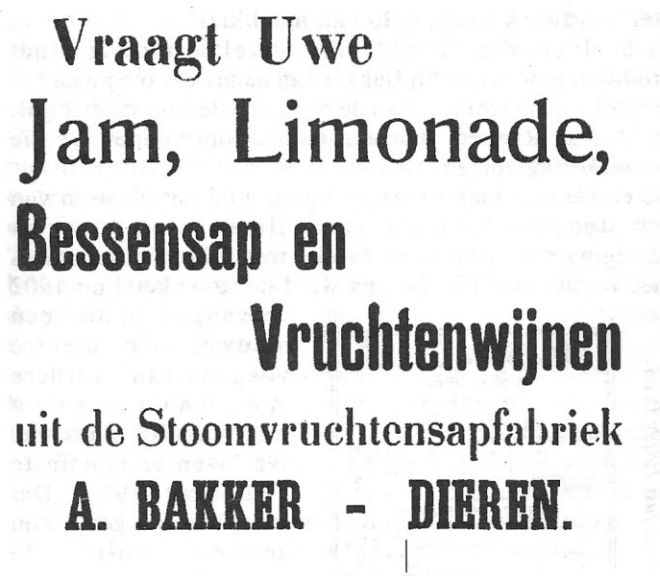

Advertentie uit: "Gids van Dieren e.o.", 1911; GRh.

Van grondstof naar eindprodukt

De plaats die Bakker voor zijn jam- en bessensapmakerij gekozen had, voldeed aan twee belangrijke vestigingsvoorwaarden:

1. de plaats moest voor goederenvervoer gemakkelijk bereikbaar zijn;
2. de grondstoffen zouden niet van heinde en ver moeten komen.

Wat het vervoer betreft: Dieren was uitstekend bereikbaar per schip over het water, per wagen over de weg en per goederenwagon over de rails.

Aan de tweede voorwaarde voldeed de vestigingsplaats eveneens. Van de voor de fabricage voorname grondstof het kleine fruit - rode, witte, zwarte bessen, kruisbessen, frambozen en misschien horen kersen daar ook bij - én van alle andere inlandse vruchten was de "fruittuin van Nederland", zoals de Betuwe wel genoemd werd, goed voorzien. En die "fruittuin" lag niet ver van Dieren. Nog dichterbij lagen de boomgaarden langs de IJssel in Rheden en Brummen met hun appels, peren, pruimen en overig fruit. En even westwaarts leverden op de Veluwe de bossen bosbessen. Een andere belangrijke grondstof voor Bakker was suiker. Belangrijk vanwege de conserverende werking. De suiker hoefde ook niet van ver te komen. Sinds 1867 had Oosterbeek een suikerfabriek en toen die in 1914 sloot, kon hij bij eenzelfde bedrijf in Geldermalsen terecht.

Nadat de verbouwing van de fabriek voltooid was, en personeel geworven, startte de produktie met de aanvoer van fruit.

Dat fruit kwam met paard en wagen of met de handkar naar de Noorderstraat. Vrachtauto's reden er in het begin van deze eeuw nog nauwelijks in ons land. Toen de aanvoer van fruit in de jaren'20 wel met vrachtauto's kon gebeuren, gaf dat enige problemen zoals we later zullen zien.

Het kleine fruit kwam binnen in kleine tenen manden, spanen sloffen of in kistjes. Het andere fruit in grote ronde manden of in kisten. Appelen werden ook wel los gestort.

Voor het maken van jam - als voorbeeld wordt aardbeienjam genomen - werden de vruchten eerst gesorteerd, ontdaan van steeltjes en blaadjes en vervolgens grondig gewassen. Een afgewogen deel van de aardbeien werd in de open dubbelwandige stoompan gedaan samen met een bepaalde hoeveelheid suiker en mogelijk wat kruisbessen. In de aardbei zit namelijk weinig pectine en in de kruisbes meer. Pectine was ook toen al belangrijk voor het geleren van de jam. Met een grote houten lepel werd voortdurend in de pan geroerd, terwijl het mengsel aan de kook kwam. Tegen de tijd dat de jam voldoende ingekookt was konden de glazen potten gevuld worden. De afsluiting geschiedde met perkamentachtig vetvrij papier en een dun koordje langs de bovenrand van de pot. Schroefdeksels kwamen pas later in gebruik. Behalve glazen potten werden ook blikken emmers - inhoud 5 of 15 kilo - met jam gevuld. De emmers werden voor het vullen van binnen met vetvrij papier bekleed en hadden een deksel ter afsluiting. Ze dienden voor de losse verkoop van wat schepjam heette en waarmee in die tijd langs de deuren gevent werd.

Tenslotte nog iets over drie door Bakker in de beginjaren geannonceerde produkten, te weten: bessensap, vruchtenwijn en limonadesiroop.

Bessensap werd in ons land al aan het begin van de 19e eeuw fabrieksmatig geproduceerd. De bessen gingen met de steeltjes eraan in een grote koperen pan. Ze werden daarin tot ongeveer 80 graden verhit. Een proces dat 25 minuten kon duren, afhankelijk van de rijpheid van de bessen. De ontstane bessenmoes werd vervolgens geperst, gezeefd, het sap gebotteld en de flessen geëtiketteerd. Evenals bij de jammakerij en de produktie van vruchtenwijn en limonadesiroop - die hierna volgen - geschiedde alles toen nog met de hand.

Vruchtenwijn werd geproduceerd door sap van inlands fruit - niet de druif - een gistingsproces te laten ondergaan, Dat geschiedde door toevoeging van suiker, waardoor alcohol ontstond. Na voltooiing van het proces volgde botteling en etikettering.
Limonadesiroop werd gemaakt van een mengsel van ingedikt vruchtensap met een toevoeging van een suikeroplossing en enig citroenzuur. Ook de limonadesiroop werd in flessen met etiket verkocht.

Stoom-Vruchtensapfabriek "De Ster"
Bijna 50 jaar heeft de vruchtensap- en jamfabriek van Bakker haar produkten op de markt gebracht. Opvallend is dat in de "Velpsche Courant" in die jaren, behalve het bericht van de vestiging destijds, nauwelijks een bericht over de onderneming te vinden is. Uit de eerste jaren van haar bestaan kwam ik alleen, onder de rubriek Dieren, enkele ongevallen tegen zoals in 1906:

op 21 februari
"De arbeider van H. had in den vruchtensapfabriek van den heer B. alhier het ongeluk op den trap uit te glijden en naar beneden te vallen tengevolge waarvan hij de linkerarm brak";

op 15 augustus
"Door het breken van het hengsel van een emmer gevuld met kokend frambozensap kreeg de 15-jarige G.J.v.D. in de jamfabriek van den heer Bakker alhier den geheelen inhoud over zijn linkerbeen en voet en kreeg zulke brandwonden, dat geneeskundige hulp moest worden ingeroepen".

Maar over de gouden medaille, die de fabriek in 1907 op een tentoonstelling in Antwerpen verwierf, vond ik niets vermeld. In eerder genoemd kruideniersweekblad kwam ik die advertentie uit 1900 tegen en een latere uit 1909, die beide bij dit opstel zijn opgenomen. Als we ze met elkaar vergelijken moet de conclusie zijn dat het goed leek te gaan met de stoom-vruchtensapfabriek in de Noorderstraat. Ze kreeg zelfs de naam "De Ster". Van de stijgende welvaart in ons land profiteerde ook deze "De Ster". Jam en limonade kwamen ook in huis bij die mensen, die zich toen wat meer konden permitteren. Al steeg de jamomzet, toch zullen er nog in veel gezinnen "boterhammen met tevredenheid" gegeten zijn.

Het handwerk kreeg hulp van machines
In de loop van de tijd ging - wel wat traag - het produktieproces ook bij Bakker van handwerk over naar het gebruik van machines. Aan de hand van de aanvragen bij B. en W. van Rheden voor een vergunning kunnen we die ontwikkeling volgen.
De eerste aanvraag na de vestiging gold het plaatsen van een stoommachine, die verschillende werktuigen in beweging moest brengen. Wélke werktuigen stond helaas niet vermeld (1916). Daarna werd de stoomketel uit 1902 vervangen door een nieuwe. Die nieuwe voegde aan verdere mechanisering waarschijnlijk niets toe. We lazen er tenminste niets over (1919). Dat moet wel het geval zijn geweest bij de vergunningaanvraag voor het plaatsen van een elektromotor van 2 pk en 2 van elk 1 pk. Alleen weten we niet waarvoor de motoren moesten dienen, omdat er in de aanvraag niets over meegedeeld werd (1922). Piet Bakker volgde in 1923 vader Arie op, samen met zijn broer Jan. Het bedrijf heette voortaan de Fa. P.Bakker. De naam "De Ster" was verdwenen.

PRIJS-COURANT.
Gewas 1909.
Zonder verbinding.

VRUCHTENSAPPEN.

ROODE BESSENSAP, minstens 7½ % extract, per ½ fl.		f 0.15½
" " " " " " "	" 1 "	" 0.08½
" " " " " " "	" ½ "	" 0.13½
" " " " " " "	" ¼ "	" 0.07½
FRAMBOZENSAP	" ½ "	" 0.30
ZWARTE BESSENSAP	" "	" 0.24

VRUCHTENWIJNEN.

ROODE BESSENWIJN	per okshoofd	f 60.—
" "	" 100 fl.	" 24.—
	bij mindere hoeveelheid	" 0.26
WITTE BESSENWIJN	per okshoofd	" 62.—
" "	" 100 fl.	" 26.—
	bij mindere hoeveelheid	" 0.28
FRAMBOZENWIJN	per 100 fl.	" 28.—
	bij mindere hoeveelheid	" 0.30
ZWARTE BESSENWIJN	per 100 fl.	" 28.—
	bij mindere hoeveelheid	" 0.30
MEIWIJN		" 0.30
BISSCHOP		" 0.30

JAMS.

FRAMBOZEN	Per pot	f 0.25
FRAMBOZEN BESSEN	" 100 à	" 0.24
ROODE BESSEN	" ½ pot	" 0.14
AARDBEZIEN	" 100 à	" 0.13
KERSEN		
ABRIKOZEN		
ORANJEMARMELADE		

De ledige potten worden à 5 ct. teruggenomen mits voorzien van mijn etiquet; de ½ potten worden à 3 ct. teruggenomen.
In emmers van 15 K.G. netto f 0.70
" " " 5 " " " 2.—
Emmers worden niet berekend en niet teruggenomen.

LIMONADE-SIROPEN.

	p. fl.	p. ½ fl.	p. ¼ fl.	p. L.
FRAMBOZENLIMONADE	52½	27½	15	90
CITROENLIMONADE	32½	27½	15	60
SINAASLIMONADE	90	32½	17½	70
GRENADINE	32½	27½	15	60

Per fust van minstens 50 Liters 5 pCt. korting.

Flesschen en manden worden tegen berekenden prijs teruggenomen, mits franco teruggezonden.
Zwarte flesschen worden à 3 ct. berekend. Witte flesschen worden à 5 ct. berekend.
Betalingsvoorwaarden: 1 maand na factuurdatum, netto.
Onbekenden remboure.

Stoom-Vruchtensapfabriek „DE STER",
A. BAKKER, Dieren.
Filiaal: AMSTERDAM.

Advertentie uit het "Kruideniersweekblad" van 22 juli 1909; RAG.

De volgende aanvraag werd door Piet ondertekend. Hij vroeg toestemming voor plaatsing van 4 elektromotoren van elk 1 pk. Ze waren bestemd voor de aandrijving van respectievelijk een centrifugaalpomp, een wasmachine, een spoelmachine en een flessenkurkmachine (1930). Het is nu wel duidelijk dat bij Bakker machines een groot deel van het handwerk hadden overgenomen.
Wat tenslotte bij het lezen van de vier door het gemeentebestuur verleende vergunningen opvalt is dat bij

geen van de vier zulke strenge voorwaarden gesteld werden als in 1902 bij de vestigingsvergunning. Misschien had Bakker zich zo netjes gedragen dat zulke voorwaarden overbodig waren.
Ook het vervoer naar de fabriek in de Noorderstraat ging met de tijd mee. Gebeurde de aanvoer van het fruit de eerste decennia per paard en wagen of per handkar, in 1926 vroeg de firma toestemming voor het gebruik van een "vrachtautomobiel". Die toestemming was nodig omdat de breedte van de Noorderstraat slechts 5 meter bedroeg. En in de periode van ongeveer 1 juni tot 1 november zou er bijna dagelijks fruitaanvoer van de veiling komen. Of de appeloogst moest arriveren, die bij een boer met boomgaarden langs de IJssel "van het hout gekocht" was. Als het fruit eerst per vrachtauto naar de Kruisstraat gebracht werd en vandaar met de handkar naar het bedrijf, kostte dat meer tijd en meer geld. Daarom het verzoek met de "vrachtautomobiel" naar de fabriek door te mogen rijden.
Met de steun van het "Commissariaat van Politie der gemeente Rheden gevestigd te Velp (G.)" kwam de toestemming af. De handkarren hoefden voor het ophalen van het fruit niet meer uit te rijden.

Iets over het werkvolk

In het voorgaande ging het over de patroons, de grondstoffen, de eindprodukten, het produktieproces, maar de mensen die wel heel nauw bij dat proces betrokken waren, zijn nauwelijks ter sprake gekomen. Over het werkvolk, zoals de arbeiders en arbeidsters wel genoemd werden, weten we maar bitter weinig. Twee werkers zijn we tegengekomen: de arbeider Van H. gleed van de trap en brak een arm en de 15-jarige G.J.v.D. kreeg kokend frambozensap over zijn been. Hun initialen kennen we, hun namen niet. Ze blijven naamloos.
Uit de Gemeenteverslagen van Rheden worden we niet veel wijzer. Die verslagen moesten elk jaar door B. en W. aan de gemeenteraad uitgebracht worden. Onder het hoofd "Soort van Ambachten" diende over handel en nijverheid gerapporteerd te worden. Pas in het Gemeenteverslag van 1914 kwam Bakker voor: 1 jamfabrikant, die 1 jongen in dienst had. In het verslag van 1915 waren dat 4 volwassen mannen en 1 jongen en in 1916 1 volwassen man en 3 jongens. Verslagen na 1917 bevatten deze gegevens niet meer. Die gingen voortaan naar de Kamer van Koophandel. Over het loon kunnen we alleen maar iets veronderstellen aan de hand van gegevens uit de literatuur. Het zal in die

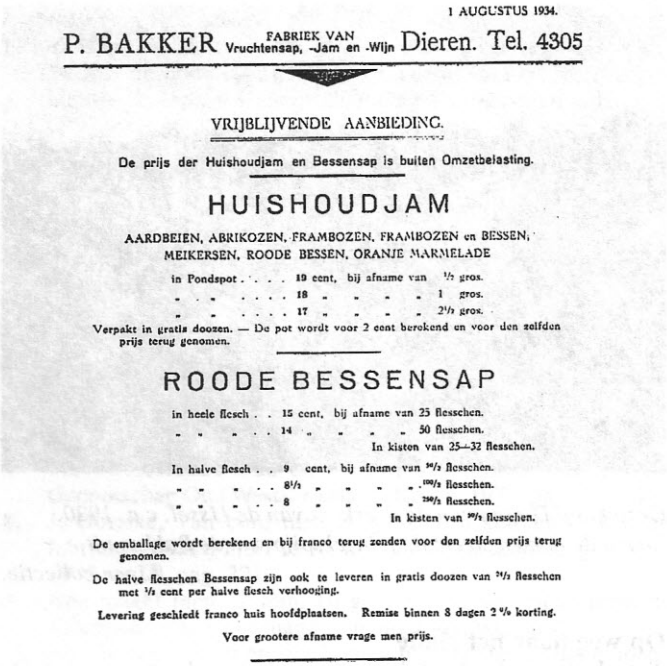

1 AUGUSTUS 1934.

P. BAKKER FABRIEK VAN Vruchtensap, -Jam en -Wijn Dieren. Tel. 4305

VRIJBLIJVENDE AANBIEDING.

De prijs der Huishoudjam en Bessensap is buiten Omzetbelasting.

HUISHOUDJAM

AARDBEIEN, ABRIKOZEN, FRAMBOZEN, FRAMBOZEN en BESSEN, MEIKERSEN, ROODE BESSEN, ORANJE MARMELADE

in Pondspot . . . . 19 cent, bij afname van ½ gros.
" " . . . . 18 " " " " 1 gros.
" " . . . . 17 " " " " 2½ gros.

Verpakt in gratis doozen. — De pot wordt voor 2 cent berekend en voor den zelfden prijs terug genomen.

ROODE BESSENSAP

in heele flesch . . 15 cent, bij afname van 25 flesschen.
" " . . . . 14 " " " " 50 flesschen.
In kisten van 25—32 flesschen.

In halve flesch . . 9 cent, bij afname van ²⁵/₂₅ flesschen.
" " . . . . 8½ " " " " ¹⁰⁰/₂₅ flesschen.
" " . . . . 8 " " " " ²⁵⁰/₂₅ flesschen.
In kisten van ²⁵/₂₅ flesschen.

De emballage wordt berekend en bij franco terug zenden voor den zelfden prijs terug genomen.

De halve flesschen Bessensap zijn ook te leveren in gratis doozen van ²⁵/₂₅ flesschen met ½ cent per halve flesch verhooging.

Levering geschiedt franco huis hoofdplaatsen. Remise binnen 8 dagen 2 % korting.

Voor grootere afname vrage men prijs.

Aanbiedingslijst 1 augustus 1934, eigen collectie.

tijd voor een volwassen man in die branche ongeveer f 11,- per week geweest zijn. De werktijden waren toen lang. Door de Arbeidswet van 1919 kwam daar verbetering in. De werkweek werd op 45 uur gesteld. Uit economische overwegingen enige tijd later verhoogd naar 48 uur. In de fruitoogsttijd - van 1 juni tot 30 november, van de aarbeienoogst tot die van de appelen - werd door de Arbeidsinspectie vergunning tot langere werktijden verleend: 62 uur in de week voor volwassen mannen en 55 uur voor vrouwen en jeugdigen vanaf 16 jaar. Overwerk werd betaald.
Behalve het Archief van Rheden waren inwoners van Dieren, die zich de fabriek in de laatste decennia van haar bestaan konden herinneren, een bron van informatie. Volgens hen werkten er in de jaren '30, '40 zo'n 10 mensen. Daar waren mannen/jongens en vrouwen/meisjes bij uit het woonwagenkamp en van de overkant van de IJssel. Ze maakten niet zo'n bijster nette indruk en de hygiëne werd bij de produktie ook niet voldoende in acht genomen, vonden de dorpelingen. Ze wierpen wel eens een blik in de fabriek als de deuren naar de straat open stonden. Anderen ergerden zich aan het fruitafval, dat 's zomers in de IJssel geloosd werd. Dat stonk en zwemmen kon je daar dan wel vergeten.

Gezicht op Dieren van de overkant van de IJssel, c.a. 1920. Boven de bomen steekt de fabriekspijp van de Bakker uit.
Eigen collectie.

Op weg naar het einde

Tot slot van dit opstel iets over het wel en wee van de jamfabicage in ons land in het algemeen én over het einde van de jam- en vruchtensapfabriek in Dieren.
De Eerste Wereldoorlog droeg ertoe bij dat de Nederlandse consument met jam vertrouwd raakte. Tot in 1918 bleef dit produkt buiten de distributie. Bij de heersende levensmiddelenschaarste was het een welkom broodbeleg. Van de stijgende jamverkoop zal Bakker eveneens voordeel gehad hebben.
Het bleef ook goed gaan toen in het laatste oorlogsjaar door gebrek aan grondstoffen en verpakkingsmateriaal - glas en blik - één soort jam door de fabrikanten op de markt werd gebracht: de eenheidsjam verpakt in kistjes van 10 kilo, van binnen bekleed met vetvrij papier.
De eenheidsjam verdween in 1919. Het jaar waarin de Warenwet werd aangenomen, in 1924 gevolgd door het Jam- en Limonadebesluit. Wet en Besluit dienden - een wens van jamfabrikanten - om de kwaliteit van de produkten te garanderen. Al ontwikkelde de jam- en bessensapverkoop zich positief, door de opmars van de grote winkelbedrijven werd de concurrentie feller en feller. En de winstmarges daalden. Reden om de kwaliteit te bewaken.
Midden jaren '20 telde Gelderland 14 fabrieken in de fruitverwerkende sector. De firma P.Bakker te Dieren was er één van. Bakker had in 1930, zoals we eerder zagen, een grote investering gedaan, zich niet bewust dat de magere jaren met hun economische crisis voor de deur stonden.
Toen die magere jaren zich duidelijk manifesteerden, kwamen twaalf jamfabrikanten uit het hele land in 1932 te Utrecht bijeen om zich te beraden op de toestand. Het resultaat van hun overleg was dat zij de Bond van Nederlandsche Jamfabrikanten oprichtten. De bond had tot doel te proberen de sterke daling van de jamprijzen tot staan te brengen en minimumprijzen vast te stellen. Zeventien fabrikanten werden lid. P.Bakker trad eerst in 1934 toe.
Dat de winstmarges wel heel miniem geweest moeten zijn, kunnen we vermoeden als we Bakker's "prijscourant" van 1909 vergelijken met zijn "vrijblijvende aanbieding" van 1 augustus 1934. Vooral als we ons realiseren dat lonen in het laatste jaar toch wel iets hoger geweest zullen zijn dan een werklozenweekuitkering van f 11,51 in dat jaar. Een bedrag dat bijna gelijk is aan het weekloon van ongeveer f 11,- omstreeks 1910.
Op 10 mei 1940 raakte ons land bij de Tweede Wereldoorlog betrokken. Ruim een jaar later, op 14 juli 1941, kwamen suiker en jam op de bon. Die distributie duurde tot 8 november 1948. Het was weer een periode van goede verkoop voor de jamfabrikant. De mensen lieten liever geen bonnen verlopen.
Bakker zal van deze tijd ongetwijfeld eveneens profijt gehad hebben. Of de Dierenaren veel jam van hem kochten valt echter te betwijfelen. Zijn produkt leek bij hen niet populair. Ze hadden kritiek, zo lazen we in de vorige paragraaf. Bovendien was de oorlogsjam van Bakker zo stijf dat een mes erin bleef staan. "Spek van Bakker" werd het misprijzend genoemd. Zijn vruchtenwijn lustten ze wel. Buitenlandse wijnen waren toen moeilijk te krijgen en duur, vooral de laatste oorlogsjaren. De bessenwijn van de Dierense fabrikant bleek een gewild produkt.
Alles werd anders op de dag dat suiker en jam in 1948 van de bon gingen. De concurrentie keerde in alle hevigheid terug. Er moest meer dan voorheen ook geconcurreerd worden met ander broodbeleg zoals pindakaas, chocoladepasta en verschillende soorten hagelslag.
De firma Bakker was in tegenstelling tot jamfabrikanten in de Betuwe zonder oorlogsmolest de jaren '40-'45 doorgekomen. Maar zonder schade zou het bedrijf zijn einde toch niet halen. De "Velpsche Courant" van 11 maart 1949 berichtte dat de dag daarvoor bij de jamfabriek brand was uitgebroken. De pakkamer werd verwoest en het dak had

Gezicht op Dieren van de overkant van de IJssel, 2 maart 1996. Op de plek van de fabriek zijn huizen gekomen.

Eigen opname

schade opgelopen. Dank zij de brandweer was het daarbij gebleven.

Ruim twee jaar daarna werd Dierens jamfabrikant Piet 70 jaar. Zijn broer Jan was een jaar jonger. Een opvolger in hun bedrijf hadden zij niet. Lonen en sociale lasten stegen, terwijl de winsten daalden. Geen wonder dat op 9 september 1951 de deuren van Bakkers Jam- en Vruchtensapfabriek voorgoed gesloten werden. De broers hadden het bedrijf opgeheven. Het was niet de eerste jamfabriek in ons land, die dicht ging. Het zou ook niet de laatste zijn.

In de Noorderstraat te Dieren is geen spoor meer van jam, bessensap, limonade of vruchtenwijn van Bakker te bekennen. Misschien weten de huidige bewoners niet eens dat zo'n fabriek in hun straat gestaan heeft.

Naschrift

Bij het onderzoek naar de jam- en vruchtensapfabriek van Bakker is onder meer gebruik gemaakt van archieven, van wat oudere Dierenaren vertelden en van literatuur.

Archieven: Gemeentearchief van Amsterdam (GA) en dat van Rheden (GRh); Streekarchief te Alphen a.d. Rijn (SAR) en dat te Tiel (ST); Rijksarchief Gelderland te Arnhem (RAG).

Gesprekken zijn gevoerd met vijf Dierenaren in de maanden januari en oktober 1992.

Literatuur:

1. C. de Bakker, Honderd jaar draait de veilingklok in de Westfriese tuinbouw, in: West-Friesland Oud en Nieuw, 54e bundel Historisch Genootschap Oud West-Friesland, Hoorn, 1987, pag. 19-32.
2. J.Beishuizen e.a., De magere jaren, Nederland in de crisistijd 1929-1939, Alphen a.d. Rijn, 1980 (3e druk), pag. 120.
3. J.F.E. Bläsing, Hoofdlijnen van de moderne bedrijfsgeschiedenis, Leiden, 1990, pag. 96.
4. H.Blink, Nederland als tuinbouwland, 's-Gravenhage, 1916, pag. 237-319.
5. I.J. Brugmans, Paardenkracht en Mensenmacht, 's-Gravenhage, 1961, pag. 255.
6. Catalogus van de Tentoonstellingen Kookboeken door de eeuwen heen en "Moge het u wel bekomen!", Den Haag, 1991, pag. 80, nr. 10.
7. J. Flierman, Historie van de fruitteelt in West-Friesland, in: West-Frieslands Oud en Nieuw, 41e bundel, Historisch Genootschap Oud West-Friesland, Hoorn, 1974, pag. 109-120.
8. J. Gorisse, Van confiture tot jam. Van keukenwerk naar fabrieksprodukt, 1750-1950, in: Industriële archeologie, jg.9, 1989, nr.30, pag. 221.
9. Hoe maakt men...? Jam, Uitg. Vereeniging "Nederlandsch Fabrikaat", 's-Gravenhage, Januari 1941, pag. 26/7.
10. J.C. de Jager, Arm en rijk komen bij mij hun inkopen doen. De geschiedenis van Albert Heijn en Koninklijke Ahold, Baarn, 1995, pag. 78 en 179.
11. Jozien Jobse-Van Putten, Eenvoudig maar voedzaam, Nijmegen, 1995, pag. 313.
12. J.A. de Jonge, De industrialisatie in Nederland tussen 1850-1914, Amsterdam, 1968, pag. 287 en 457.
13. G.J. Mentink e.a., Elst van heden naar verleden, Zutphen, 1976, pag. 42-51.
14. H.J.M. Nijland, Inventaris van het archief van Taminiau's Conservenfabrieken N.V., 1898-1958, Uitg. Rijksarchief Gelderland, Arnhem, 1975.
15. B.Speet, Keuringsdienst van Waren voor het gebied Haarlem, Haarlem, 1989, pag. 34-38.
16. G.J. van Thienen, Gelderlands Industrie, in: J. van Baren (red.), Gelderland, Arnhem, 1926, pag. 649-702.
17. W.H. Vermooten, De landbouw op de rivierklei, in: Z.W. Sneller, Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940, Groningen, 1951 (2e druk), pag. 322 en 328.
18. Joh. de Vries, De twintigste eeuw, in: J.H.van Stuijvenberg (red.), De economische geschiedenis van Nederland, Groningen, 1979, pag. 270.
19. F. van Zadelhoff, Dieren, Spankeren en Laag-Soeren in vroegere tijden, Uitg. Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal, 1958, pag. 52.
20. A.K. Zweede, Vijftig jaar fruitverwerking, in: Vijftig jaar Nederlandse fruitteelt, Amsterdam, (1948), pag. 163-168.

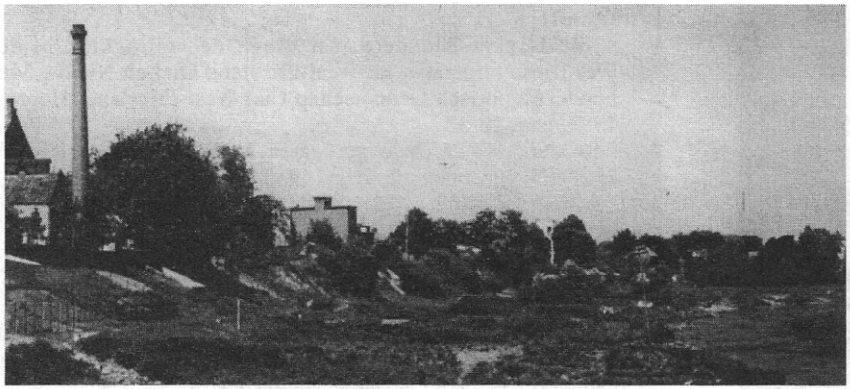

Dieren IJsselgezicht, ca. 1935.
Links is de jamfabriek zichtbaar.
Eigen collectie.

Inleiding

Over de fruitverwerkende industrie te Alphen aan den Rijn - mogelijk de bakermat van die industrie in ons land - is een publikatie in voorbereiding. De lijst van jamfabrikanten is te vinden bij Nijland (14). Door Van Zadelhoff (19) wordt de jamfabriek van Bakker genoemd. I.J. Brugmans (5) schrijft in 1961: "De ontwikkeling van de jamfabricage is overigens een vergeten hoofdstuk in de economische geschiedenis van Nederland." Sindsdien is daarin enige verbetering gekomen door publikaties van Gorisse (8), Mentink (13) en Nijland (14).

Een Noordhollands begin

Het industrieel proces bij de voedings- en genotmiddelen wordt o.a. genoemd door Bläsing (3) en De Jonge (12). De gegevens over de tentoonstelling te Amsterdam in 1887 zijn uit het G.A. Drie Nederlandse fabrikanten kregen er toen voor hun jaminzending een diploma. Dat zijn: J.H.Bruijnis & Co. te Tiel (met zilveren medaille), de Wed. C.Rok & Zn./J. de Pijper te Alphen a.d. Rijn (met bronzen medaille) en Cornelis Sipkes te Haarlem (met bronzen medaille). Er moeten dus - in tegenstelling tot wat Jobse (11) schrijft en waarover Gorisse (8) niet juist informeert - omstreeks 1885 tenminste drie Nederlandse bedrijven geweest zijn die jam maakten. De fruitteelt boven het IJ wordt beschreven in de artikelen van De Bakker (1) en Flierman (7). Een industrieel voorbeeld in die streek is de in 1880 in De Rijp door de Gebroeders Admiraal opgerichte fabriek van vruchtensappen, mineraalwater, limonadesiropen, marmeladen, geleien en bessenwijn. Aan deze ondernemers is in die plaats in 1995 een tentoonstelling gewijd. Het verzoek van Bakker in 1895 gericht aan B. en W. van Amsterdam is uit het G.A. De advertentie van 11 oktober 1900 staat in het "Kruideniersweekblad" (RAG). In hetzelfde jaar 1902 dat Bakker besloot van Amsterdam naar Dieren te verhuizen, verplaatste Taminiau zijn vruchtensapfabriek naar Elst (Over Betuwe) om daar de produktie voort te zetten, nu ook met jam. Een jaar later startte in die plaats midden in dat bessenland een fruitveiling.

Vestiging in Dieren

De vestiging van Bakker aan Het Noorden/Noorderstraat als vierde bedrijf in successie op die plek wordt vermeld door Van Zadelhoff (19). De aanvragen voor de Hinderwet-vergunningen zijn gevonden in het GRh. In adresboeken in het GA staat Bakker niet meer vermeld als vruchtensap-fabrikant.

De familie

De genealogische gegevens zijn gevonden in de bevolkingsregisters van het GA en van het GRh. Andere gegevens zijn afkomstig van Dierenaren, die de familie en de fabriek gekend hebben.

Van grondstof naar eindprodukt

Gegevens over de Nederlandse en dus ook over de Gelderse fruitteelt zijn uit H. Blink (4) en over de suikerfabricage uit W.H. Vermooten (17). Eigen herinneringen aan aanvoer en vooroorlogse produktie zijn gebruikt samen met wat geschreven staat in Hoe maakt men...? (9) en in Gorisse (8). Voordat jam in de winkels in glazen potten verkocht werd, geschiedde de verkoop in potten van wit aardewerk, afgedekt

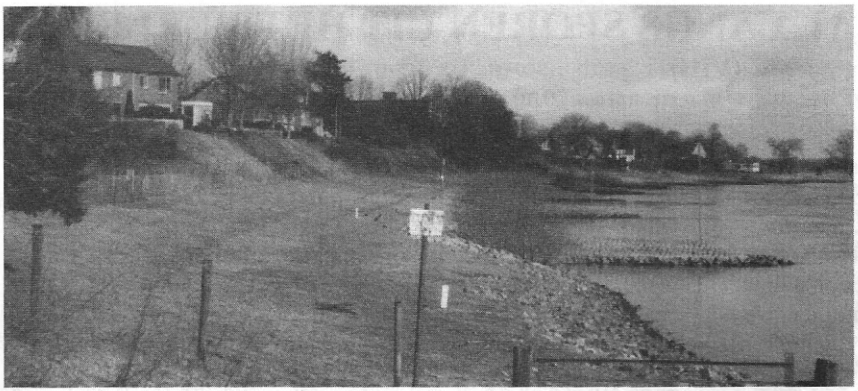

Dieren IJsselgezicht, zestig jaar later, 2 maart 1996. Links een deel van het woonwijkje, dat in de jaren '80 in de Noorderstraat gebouwd is.

Eigen opname.

met perkamentachtig vetvrij papier en afgesloten door een wit koordje. Exemplaren van dat soort potten zijn te zien in het magazijn van de aardewerkcollectie in het Arnhems Openlucht Museum.
Uit de Catalogus (6) van de tentoonstelling "Moge het u wel bekomen!" blijkt dat er een prijslijst van vruchtensappen aanwezig geweest is van Johannis Dirk Hoogervorst & Comp. te Alphen, Fabrikeurs in Vruchtenat. Een prijslijst van omstreeks 1800. Het oprichtingsjaar van de Wed. C.Rok & Zn., eveneens fabrikeurs van vruchtenat, gevestigd aldaar aan de overzijde van de Rijn, is 1810.

Stoom-Vruchtensapfabriek "De Ster"
De "Velpsche Courant" wordt bewaard in het GRh. De advertenties zijn uit het "Nederlandsch Weekblad voor den Handel in Kruideniers-, Grutters- en Koloniale Waren", meestal kortweg het "Kruideniersblad" genoemd. Er waren meer sterren in die tijd aan het firmament van dezelfde sector: Leiden had een Conservenfabriek "De Ster" en in Groningen maakte "De Noordster" jam, sap, likeur, limonade.

Het handwerk kreeg hulp van machines
De Hinderwetvergunningen zijn in het GRh. Bakker kocht de appeloogst bij boeren langs de IJssel "van het hout", dat wil zeggen dat de vruchten nog aan de boom zaten. Mogelijk is dat zijn eigen arbeiders ze plukten.

Iets over het werkvolk
De Gemeenteverslagen berusten in het GRh. Om enig idee te krijgen over lonen en werktijden zijn De Jonge (12) en De Vries (18) geraadpleegd. En inwoners van Dieren verschaften informatie over wie in de fabriek werkten.

Op weg naar het einde
Over de jamproduktie tijdens de Eerste Wereldoorlog is geschreven door Zweede (30) en Gorisse (8). Speet (15) heeft dat gedaan over de Warenwet en het Jam- en Limonadebesluit. Om een indruk te krijgen omtrent de grootste winkelbedrijven informeert De Jager (10): P. de Gruyter & Zn. heeft in de jaren '30 ongeveer 175 winkelbedrijven, Albert Heijn 110. En in de jaren '50 De Gruyter 465 en Albert Heijn 365. Gegevens over de Coöperatie, Simon de Wit, J. Zijlstra, Wijnbergh & Co. en het Amsterdamse bedrijf Van Amerongen zijn niet voorhanden.
Dat Gelderland midden jaren '20 in totaal veertien fabrieken in de fruitverwerkende sector heeft, valt te lezen bij Van Thienen (16). Nijland (14) noemt de zeventien leden van de Bond van Jamfabrikanten, opgericht in 1932. De Gelderse leden zijn: Bakker, Dieren (1934); Baltussen, Elst; Geurts, Dodewaard; De Betuwe, Tiel; Taminiau, Elst; Vink, Hien-Dodewaard; Van Woerkom, Altena. De werklozenweekuitkering vermeldt Beishuizen (2). De veranderingen in 1948 en daarna zijn destijds meegedeeld door twee oud-jamfabrikanten: M. de Pijper en J.J.M. Taminiau.
Tot slot: in de vroegere fabriek van Bakker vestigt zich in de jaren '50 de Verzinkerij van Roverts uit Utrecht. Het perceel met de gebouwen worden in 1973 aan de gemeente verkocht, die in 1981 een vergunning voor woningbouw geeft.

WANDELEN OP ROZENDAAL LANGS SPOREN UIT HET VERLEDEN

(VIII)

door J.Baltjes

We hebben tot hier aan toe, steeds wandelend, sporen uit het verleden gezocht en gevonden. We zijn nu gekomen tot een punt, dat een iets andere benadering vraagt. We doen daarom hetzelfde wat we ook in Oosterse vertellingen vinden, we breken tijdelijk ons verhaal af om met een ander verhaal te beginnen. En wanneer dat verteld is nemen we gewoon de oude draad weer op.

Geërfden van "Roosendael en Velp"

Wanneer we kloksgewijs om Rozendaal lopen - dus zoals we dat tot nu toe hebben gedaan - vinden we, vanaf de Groene Vlek, aan onze rechterhand het gebied dat vroeger aan de Geërfden van Roosendael en Velp toebehoorde. Hoewel het begrip "Geërfden van Velp" in onze omgeving geen vreemde klank is, ontkomen we niet aan een (summiere) uitleg. We zullen daartoe terug moeten gaan tot ongeveer de laatste helft van de twaalfde en de eerste helft van de dertiende eeuw. Er heerste toen een betrekkelijke welvaart, tot uitdrukking komende in een toenemende bevolking. Dit leidde tot vergroting van de behoefte aan voedsel, waar de toenmalige landbouw eigenlijk niet aan kon voldoen. Pogingen tot bevordering van de bodemvruchtbaarheid brachten het z.g. drieslagstelsel, een systeem waarin de akkers, na twee jaar vrucht te hebben gedragen, één jaar braak werden gelegd. Een andere, daarnaast gebruikte, methode was het toepassen van stalmest. Deze maatregelen brachten een bepaald evenwicht tussen gronden gebruikt voor akkerbouw aan de ene en voor veeteelt aan de andere kant. Een hogere opbrengst aan akkerbouwproducten vroeg meer dierlijke mest, waarvan de beschikbare hoeveelheid beperkt werd door het areaal aan weidegronden. Dit bracht de boeren ertoe om de tot dan toe niet gebruikte woeste gronden in te schakelen bij de mestproductie. Dat kon op verschillende manieren, zoals het houden van schapen op de heidevelden, het gebruik van heideplaggen voor strooisel in de potstallen enz. Van de zijde van de toenmalige eigenaren ondervonden zij geen overwegend bezwaar, omdat die woeste gronden voor hen toch geen waarde hadden. Bovendien zullen die ook belang hebben gehad bij een verhoging van de landbouwproductie. Natuurlijk zullen de boeren ook geprobeerd hebben (een gedeelte van) die woeste gronden te ontginnen, maar de resultaten daarvan waren overwegend teleurstellend. In ieder geval: zij zagen al spoedig in, dat een gezamenlijk gebruik meer voordelen opleverde.

Er ontstond aldus een organisatie, die het gebruik van de woeste gronden regelde en waarin van jaar tot jaar werd aangegeven, waar de schapen zouden worden geweid, welke stukken mochten worden gemaaid en geplagd, waar zand mocht worden gehaald en bij aanwezigheid van bos: welke bomen mochten worden gerooid en waar de varkens los gelaten mochten worden.

Hoewel aangenomen mag worden dat de boeren toen ook al een grote gebruiksvrijheid hadden, wil dat nog niet zeggen, dat zij eigenaren waren. Aanvankelijk waren alle niet door anderen gebruikte gronden eigendom van de landsheer. Dat was in deze streken de Duitse keizer. Op deze wijze had b.v. Karel de Groote zeggenschap over een zeer uitgestrekt gebied en om dat te besturen stelde hij leenmannen aan met de titel van hertog of graaf, die met het bestuur in zeer brede zin over een bepaald gebied werden belast. Zolang het centraal bestuur krachtig genoeg was functioneerde dit systeem wel ongeveer zoals het was bedoeld. Verscheidene opvolgers van Karel misten echter die gezagskracht en de leenmannen gingen het hun toevertrouwde gebied beschouwen als hun eigen terrein. Ook onder de opvolgers van deze regionaal optredende potentaten ontstond een steeds verder gaande versnippering van gezag en eigendom.

Grenssteen, gemerkt "Br",
op de scheiding tussen Rozendaal en Brummen.
(foto van de auteur).

Doordat bij twijfel het eigendomsrecht van gronden werd toegekend aan de gebruikers ervan, veranderde de status van de gebruikersgemeenschap, zodat zij op den duur als eigenaar kon worden beschouwd. Aldus ontstonden in gebieden met veel woeste gronden verscheidene corporaties, met namen als Geërfden, Mark of Marke, Buurschap, Boerschap, Maalschap, Meent of Gemeent(e) enz. Zij kwamen overeen in de gemeenschappelijkheid welke zij naleefden. De wijze waarop dat gebeurde was verschillend. Zo zien wij bij Marken, dat het recht op de Marke verbonden was aan de hoeve. Bij de ene kon dat recht op de gemeenschappelijke gronden worden gesplitst als de hoeve werd gesplitst - b.v. bij vererving -, bij de andere kon dat niet. Dan bleef dus het aantal gerechtigden op de Marke door de jaren heen gelijk. Diametraal tegenovergesteld was de situatie bij de Geërfden van Velp: ieder die grond bezat in Velp was (en is nog - maar dan wel onder gewijzigde omstandigheden -) geërfde.

Wat was nu eigenlijk de status van een geërfde?
Zoals gezegd, zij genoten het gemeenschappelijke eigendom, met voor ieder individueel het recht op gebruik, meestal naar rato van hun grondbezit. Het beheer was in handen gelegd van een bestuur, waarvan de leden boermeester en de voorzitter boerrichter werden genoemd. Het gebruik, dat iedere geërfde, of een groep van hen, van de geërfdengronden mocht maken werd geregeld in de geërfdenvergadering. Dáár had iedere geërfde zeggenschap, daarbuiten was hij gebonden aan gemaakte afspraken en gedane toedeling.

Plaats en omvang van de geërfdengronden
Na aldus op zeer globale wijze inzicht te hebben gegeven in het ontstaan, het beheer en het gebruik van de geërfdengronden is het tijd om eens te gaan kijken waar die precies lagen en hoe groot zij waren.
Daartoe maken we gebruik van een verklaring uit 1809, waaruit blijkt "dat alle Heyden en ongekultiveerde gronden, die gelegen zijn van den Hoek van de zoo genaamde groene Vlek, regt overlangs de Polder met Beuke Boomen beplant die het Roosendaalsche van het Velpsche scheiden, tot aan de lemiet van het Arnhemsche veld, westwaarts schietende langs de Geijtencamp tot aan de Velpsche zandgaten, ten Oosten de Rheedensche en Woerdrhedensche velden en Brul en het Bosch van de Heer Spaan tot Billioen, en zuijdwaarts het kerspel Velp, alle velden en gronden zijn die aan de gemeente van Velp zijn toebehorende, en waarvan dezelfde zedert onheugelijke tijden de rustige en vredige possessie hebben gehad, en mitsdien ook door dezelve als zodanig zonder bestiering van iemand zijn beheerd en gebruykt geworden."

Deze verklaring heeft dus duidelijk betrekking op de rechten op het Rozendaalse Veld c.a. We willen opmerken dat ook weilanden ten zuiden van het dorp Velp tot de geërfdengronden behoorden. Omdat deze serie over Rozendaal gaat willen we deze weiden hier - voor zover mogelijk - buiten beschouwing laten.
De wat cryptische omschrijving van de bezittingen is voor onze tijdgenoten wat moeilijk leesbaar en mogelijk heeft de lezer er moeite mee het gebied te vinden. Bij nader inzien blijkt de verklaring te bestaan uit een hoofdzin, die het recht van eigendom verklaart en een zeer lange bijzin die de ligging van het gebied omschrijft.
Noordgrens
De aanduiding begint bij de Groene Vlek, een plaats, waar we reeds eerder waren (zie A. en H. no 113, blz. 15). De Polder met Beuke Boomen leidt echter direct al tot verwarring, omdat het begrip Polder in dit gebied totaal vreemd is. De bedoelde lijn blijkt evenwel te lopen "tot de lemiet van het Arnhemsche veld". Dat kan haast niet anders of dat moet de laan zijn, die we thans kennen als de Eerbeekseweg en wel het gedeelte tussen de Groene Vlek en de westelijk grens van Rozendaal.
Een bevestiging van die stelling vinden we op de kaart van omstreeks 1720 van Berend Elshof. Een verkleinde afdruk van die kaart voegen we hierbij. Daarop staat langs de aangegeven lijn "Scheijdlinij van 't Rosendaelse Eijgen veld en de Velpse gemeente". Daaronder, dus ten zuiden ervan, staat in grote letters "Roosendaelse en Velpse Gemeente". Hieruit krijgen wij een indruk van de vroegere uitgestrektheid van de geërfdengronden. Tevens vinden we ook een aanwijzing dat de inwoners van Velp niet de enige gerechtigden waren, maar dat ook Rosendaelse belangen waren inbegrepen. Het verklaart tevens de naam "Velperberg", zover van het dorp Velp verwijderd.
De bewuste kaart is vermoedelijk gemaakt in opdracht van L.A. Torck, te zijner oriëntatie bij zijn aantreden als heer van Rosendael. We vinden een ongeveer gelijke kaart ook bij andere gelegenheden terug, dan voorzien van aantekeningen bij grensvisitaties.

Westelijke grens

De westelijke grens van het onderhavige gebied wordt gevormd door de huidige grenslijn, vanaf de plaats waar de Eerbeekseweg daarop uitkomt, bij de z.g. Broukuylen. tot voorbij de Geitenkamp. In vorige afleveringen volgden we deze grenslijn in omgekeerde richting.

Met de "Velpsche zandgaten" zal de plaats zijn bedoeld, waar de weg tussen de huidige Kerklaan en de Ringallee, thans onderdeel van de Schelmseweg, op de Ringallee aansluit. Daar was vroeger de Zandberg, een naam die nog in een straatnaam, de "Bergweg", voortleeft en waar de Velpenaren zand haalden voor eigen gebruik. Het genoemde deel van de Schelmseweg heette vroeger Zandallee of ook wel Holle weg.

Oostelijke grens

Willen we ons verder oriënteren omtrent de ligging van het gemeenschappelijk gebied, dan moeten we terug naar de Groene Vlek. De vermelding "ten Oosten de Rheedensche en Woertrhedensche velden" hoeft, na onze uiteenzettingen in A. en H. no 113, blz 16) geen moeilijkheden op te leveren. De toenmalige grens volgde precies hetzelfde tracé als de huidige grenslijn van Rozendaal.

De rechte strekking van deze grenzen duidt op de geringe waarde die men, bij het uitzetten daarvan, aan deze gronden toekende. Dat werd iets anders langs "Brul en Bosch van de heer Spaan tot Billioen". Het bochtige verloop van dat gedeelte duidt ongetwijfeld op reeds gevestigde belangen, die moesten worden ontzien.

Zuidelijke grens

De zuidelijke grens liep "langs het Kerspel Velp", destijds voldoende duidelijk en ook nu nog ongewijzigd.

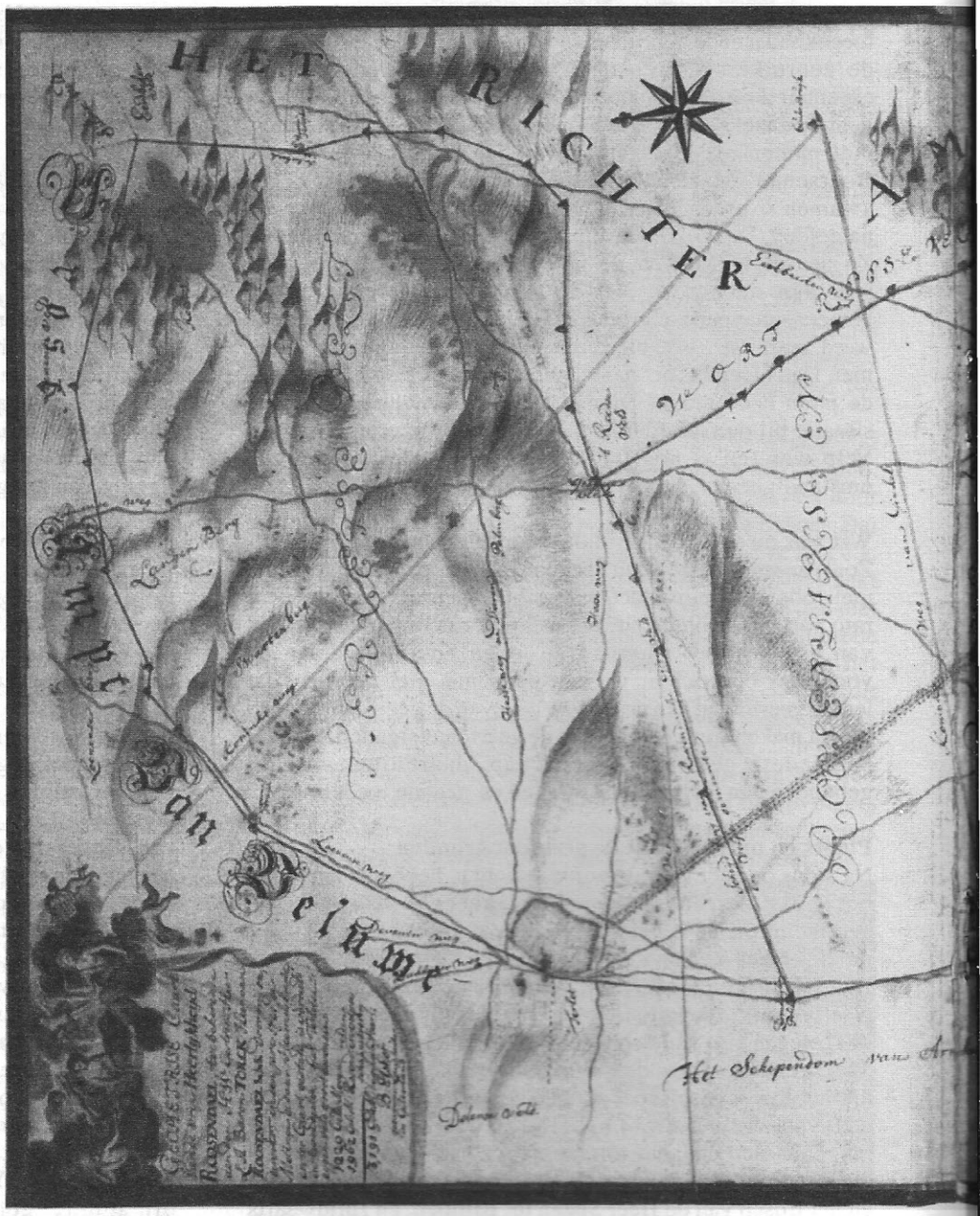

Geometrische kaart van de Vrije Heerlijkheid Rosendael, door B. Elshoff (1721).

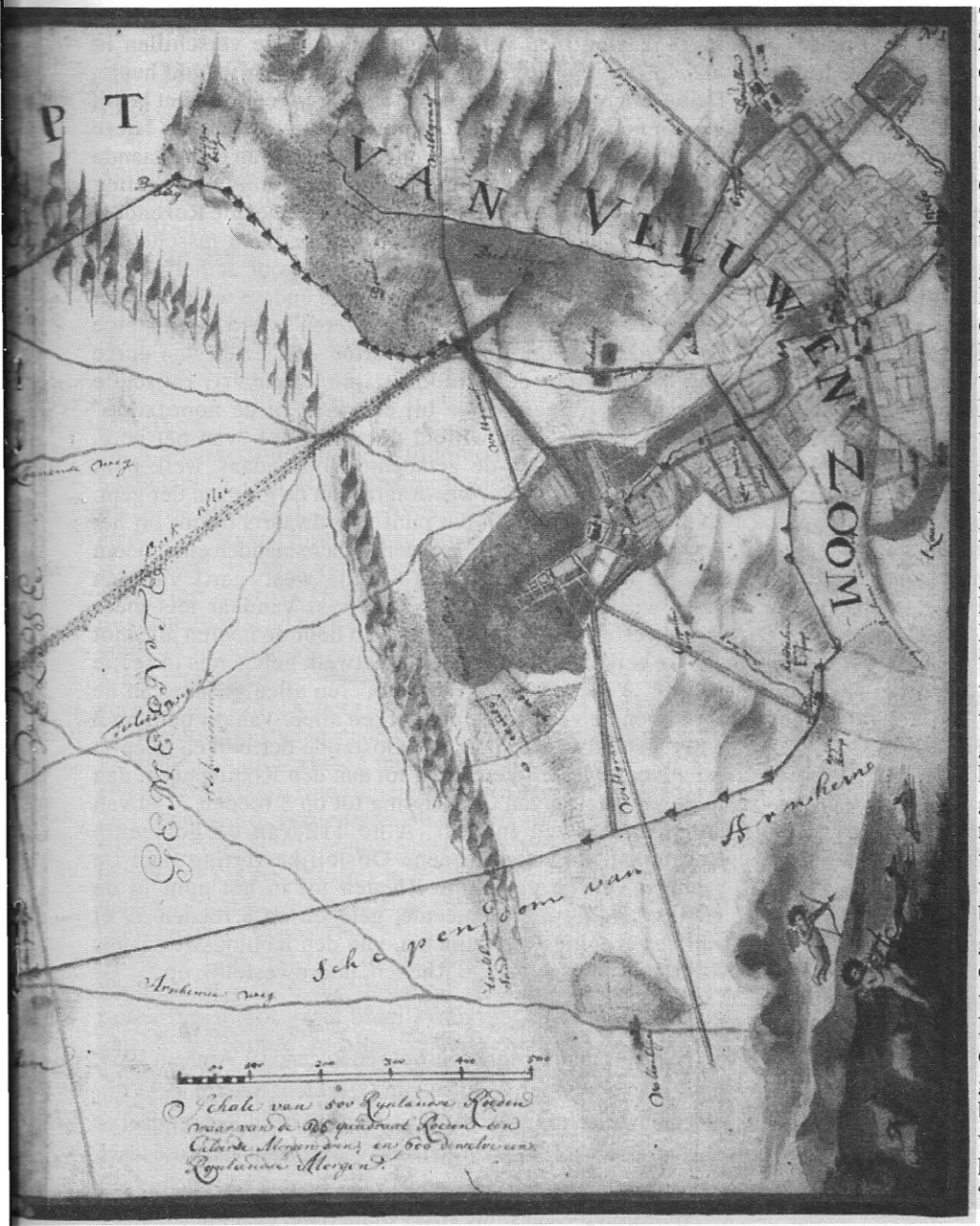

(Coll. erven Baron van Pallandt van Rosendael).

"Hoe groot is mijn heide?"

Zo op het oog duidelijk, maar het betreft enkel "alle Heijden en ongekultiveerde gronden, die gelegen zijn" in het omschreven gebied. Dat betekent dus, dat binnen die grenzen gelegen gecultiveerde en bebouwde gronden van het gemeenschappelijke bezit waren uitgesloten. Wij zijn niet in staat aan te geven welke delen dat waren. Wel zal het lukken bij benadering de gezamenlijke oppervlakte van die delen te berekenen.

Het "Rosendaelse Eijgen veld" meet volgens de kaart van Elshof 3191 Gelderse Morgen, dat is ruim 1.000 ha. Later zullen we zien, dat het onverdeelde bezit van de geërfden 1133 bunder groot was, ofwel een kleine 1.000 ha. De totale oppervlakte van Rozendaal bedraagt 2.800 ha, zodat de bovenbedoelde gecultiveerde en bebouwde gronden een oppervlakte van ongeveer 800 ha moeten hebben gehad.

Bekijken we de omstandigheden, waaronder de boven vermelde verklaring werd afgegeven nader, dan blijkt dat toen van een "rustige en vredige possessie" al geen sprake meer was. Onder invloed van het Franse bewind was het beheer van de gemeenschappelijke gronden overgegaan naar de gemeenten. Dat leidde aanvankelijk wel tot enige verwarring. Immers, als er vóór 1795 sprake was van een gemeente dan bedoelde men daarmee altijd de gemeenschappelijke gronden. Daarmee is ook de naam verklaard, welke op de kaart van Elshof, in het gebied ten zuiden van de Eerbeeksewg is ingetekend. We meldden al, dat daar "Roosendaelse en Velpse gemeente" staat, hetgeen niets anders kan betekenen dan gemeenschappelijke gronden van Rosendael en Velp. Maar na 1795 was het onduidelijk of met dat woord "gemeente"

het geërfdenbezit of het lichaam van publiek bestuur werd bedoeld. De verwarring was compleet toen door het Franse gezag de als bestuurlijk lichaam bedoelde gemeente het beheer over de gemeenschappelijke gronden over nam. Dat betekende ook verdeling in beheer, waarbij Rozendaal de woeste gronden binnen haar grenzen kreeg toegewezen en de gemeente waar Velp onder viel de weidegronden en enig ongecultiveerd gebied binnen de gemeentegrenzen.
We hebben niet de indruk dat er t.a.v. het gebruik van de gronden zoveel veranderde, hoogstens is er sprake van enige wanorde in het gebruik, omdat het gezag van boerrichter en boermeesters - voor zover die nog in functie waren -was ingeboet. Voor Rozendaal had dat minder consequenties - daar is immers "alles altijd anders" - dan voor de geërfden in Velp en daar was dus gerede aanleiding om in 1809 aan de vroegere situatie te herinneren. Ook in 1821 en in 1824 deden zich onenigheden voor, die o.a. betrekking hadden op het zandhalen. We krijgen daarbij de indruk dat die onenigheden grotendeels zijn terug te voeren tot enige animositeit tussen de Velpse en de Rozendaalse adel, met zandgravende boeren als vooruit geschoven pionnen.

De bank op de Groene Vlek.

(foto van de auteur).

De heide verdeeld

In 1852 ging men verstandiger om met de verschillen in inzicht omtrent de rechten op het eigendom van de heide. De boerrichter en de boermeesters waren reeds uit het beeld verdwenen. Er werd een commissie ingesteld - de latere Commissie van Beheer - voor het oplossen van de bestaande problemen. Deze kwam in 1860 in een verdelingsregeling tot de conclusie, dat van de heide in de gemeente Rozendaal ruim 1.133 bunder "sedert onheugelijke jaren tusschen de eigenaren der Heerlijkheid Roosendaal voor de helft en de geërfden van het Kerspel Velp voor de andere wederhelft in het gemeen en onverdeeld (....) bezeten" werd. Men stelde een verdeling voor en vond daartoe - afgezien van enige detaillering aan de zuidoost zijde - een vrij rationele begrenzing. "Beginnende bij een punt in de noordzijde" (bedoeld wordt ongetwijfeld de zuidzijde) "van het perc. Sect. C no 110 van de gemeente Roosendaal, welk punt gelegen is 55 el 2 palm westwaarts van de grenzen der gem. Rheden afd. Velp. Van dat punt noordwaarts op tot bij het huis de Pinkenberg en wel tot eenen daarstaanden eikenboom en sec. C no 107 55 el en 8 palm westwaarts van den noordwestelijken hoek van dat huis. Vandaar iets meer noordwestelijk op in eene regte lijn door de boeren allee tot aan de berken allee in een punt hetwelk gelegen is in sectie B no 8 3 roeden 22 el van de boeren allee gemeten in de rigting en de verlenging der berken allee. Van dit punt op 2 ellen afstand van en langs de Oostzijde der berken allee in eene Noordwestelijke rigting tot aan den Koningsweg, dan in de verlenging van deze rigting tot op 8 roeden 72 el van den Koningsweg in Sect. A no 112 van de gemeente Rosendaal. Van hier in eene Oostelijke rigting naar de grenzen van de gemeente Rheden tot in het punt in de grenzscheiding dier gemeente, gelegen op 8 roeden 59 el van den Koningsweg gemeten, van den Koningsweg langs de grenzen der gemeente Rheden, noordwestelijk op."

Literatuur

- o. H. Kerkkamp, Historie van Velp en Rozendaal, Arnhem 1965.
- o. R. van der Kroef, Velp en zijn Geërfden, Bedum 1993.
- o. Geometrise caart van de vrije Heerlijkheyd Roosendael, door B. Elshof. Coll. erven baron van Pallandt van Rosendael.
- o. Kadastrale atlas Gelderland 1832. Rozendaal. Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland (1989).
- o. Topografische kaart van Nederland, kaartbladen 33D en 40B. Topografische Dienst Emmen.

BREDA
DOOR DE EEUWEN HEEN

verslag door mevr. G. Zoete van Blitterswijk

Voordat de algemene ledenvergadering op 2 april j.l. begon, kregen we van de heer dr. P.M. Toebak, gemeentearchivaris van Breda, een lezing over de stad als voorbereiding op de excursie die op 30 augustus plaats gaat vinden. De titel "Breda door de eeuwen heen" is niet verwonderlijk. Men moet, als men naar een stad gaat, zich bij voorkeur vooraf in de historie ervan verdiepen, en die van Breda is bovendien zeer rijk.

Ontstaan

De stad ontstond in de Middeleeuwen als bescheiden handelsplaats aan de samenstroming van de Mark en de Aa, onder de hoede van een baroniaal kasteel. De naam van de stad komt waarschijnlijk van brede Aa. Het land rondom Breda heet Baronie, vandaar dat Breda ook wel Baroniestad genoemd wordt. Het was tevens handels-, haven-, nijverheidsstad en vooral hofstad van de Oranje-Nassaus en sinds 1853 is het ook nog Bisschopsstad.

Maar terug naar het begin. De naam Breda duikt voor het eerst op in 1125. De heer Toebak heeft ons ook verteld over gegroeide en gestichte steden. In Breda was van beide sprake. De stadsrechten verkreeg men omstreeks 1250.

Het gebouw Huis Bouvigne (gebouwd in 1612) werd vóór de 18e eeuw Bouverijen genoemd. Een familie van die naam kwam al in de 13e eeuw voor. Het huis kan men niet bezichtigen maar de tuin van Franse allure (stijl Lenôtre) is open en de gemeente, die het geheel beheert, laat er geregeld beeldhouwers exposeren.

Sinds ca 1106 mochten de heren van Brabant zich hertog noemen, een titel, die ontleend was aan het hertogdom Lotharingen. Tot grote bloei kwam het tijdens het bewind van de befaamde en alom bezongen Hertog Jan I. Hij regeerde van 1267-1294 en was naast heerser ook ridder. Tijdens een kruistocht had hij in Spanje tegen de Mohammedaanse Moren gevochten. Hij bracht Brabant tot groot aanzien onder de gewesten van de Lage Landen. Brabant was zowel door zijn geografische ligging als door zijn politieke gewicht het werkelijke hart van de Nederlanden en zou dat blijven tot aan de tachtigjarige oorlog. Van Oss in het noorden tot aan Nijvel in het zuiden strekte de invloed van Brabant zich uit.

Belangrijke bouwwerken

We gaan weer terug naar Breda in 1240. In dat jaar stichtte Machteld van Diest, gemalin van Godevaert van Breda en Schoten het Begijnhof. Waarschijnlijk heeft het eerst elders gestaan, maar het huidige, en dat is zeker, staat sinds 1531 aan de Catharinastraat.

Begijnen waren devote, in gemeenschapsverband levende, maagden of weduwen die, in tegenstelling tot nonnen, slechts twee geloften, namelijk kuisheid en gehoorzaamheid, hoefden af te leggen en daaraan niet voor het leven gebonden waren. Allerlei Nederlandse en Vlaamse steden kennen Begijnhoven, maar in Breda woonde tot voor kort nog een echt Begijntje. Zij is er een paar jaar geleden gestorven. Zelf heb ik meer dan twintig jaar op een begijnhof gewoond, zodat ik er een bijzondere belangstelling voor heb. Op de binnenplaats met 17e en 18e eeuwse huisjes is een kruidentuin met ca. driehonderd soorten geneeskrachtige-heksen- en keukenkruiden. De oorspronkelijke St. Wendelinuskapel uit 1446 is nu in gebruik als Waalse kerk. De huidige kapel in de zogenaamde Waterstaatsstijl is van 1837.

De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk op de Grote Markt, een prachtig voorbeeld van Brabantse Gotiek, domineert de stad. De kerk werd gebouwd tussen 1440 en 1550 en is gelukkig gespaard gebleven tijdens de grote brand in 1534. Wel is tijdens een andere brand de houten torenspits afgebrand en vervangen door de huidige. De prachtig gesneden koorbanken uit het midden van de 15e eeuw, de preekstoel uit 1642, maar vooral het indrukwekkende grafmonument in renaissancestijl zijn beroemd. Dit laatste werd gebouwd tussen 1536 en 1538 in opdracht van Hendrik III, die schatrijk was geworden door zijn derde huwelijk met een rijke markiezin. Op een zwart marmeren sokkel liggen de albasten figuren van Engelbert III van Nassau en zijn vrouw Cimburga van Baden. Het merkwaardige is echter, dat de resten van bovengenoemde figuren niet in de tombe liggen, maar wel overblijfselen van Anna van Buren en waarschijnlijk ook van Hendrik III. De kerk heeft ragfijn beeldhouwwerk aan de gevels en een markante klokketoren. Binnen zijn ook de Prinsenbak en een orgel uit 1715 de moeite van het bezichtigen waard.

Door de komst van de Nassau's in 1403, waarmee deze Duitse familie haar intrede deed in de Nederlandse geschiedenis, werd de stad ook belangrijk als residentie. Verschillende aanzienlijke geslachten vestigden zich er en de welvaart nam toe. Het bierbrouwen was al lange tijd een

belangrijke bron van inkomsten en nu kregen ook de goud- en zilversmeden volop werk. Een deel van de bloei die de stad op het eind van de Middeleeuwen doormaakte, is ook te danken aan de stroom pelgrims, die naar de Grote Kerk kwamen om o.a. de haarlok van Maria te zien. Of die nu werkelijk van Maria is, is zeer omstreden. Er was in die tijd een zeer grote vraag naar relieken en het aanbod was gering.

Hoogtepunt

Het hoogtepunt werd bereikt onder Hendrik III, die ik al eerder noemde: deze liet het kasteel dat door Jan van Polanen gebouwd was, gedeeltelijk afbreken en in renaissancestijl herbouwen. Prins Willem van Oranje heeft er gewoond en noemde het zijn meest geliefde residentie. Prins Maurits vierde er zijn overwinning op de Spanjaarden (1590) die hij te danken had aan de beroemde krijgslist met het turfschip. Het Kasteel, thans één van de trekpleisters van Breda, werd gebouwd door de Italiaan Thomas Vindicor die Bologna van 1536-1538 op de grondvesten van een 13e eeuwse burcht. Het is er door een aantal verbouwingen niet mooier op geworden. Sinds 1826 zetelt er de Koninklijke Militaire Academie, altijd kortweg KMA genoemd; Breda kreeg deze omdat het geen hoofdstad werd. Zo werd de stad ook nog garnizoensstad.

Door de Spaanse bezetting moest Willem van Oranje uitwijken naar een andere residentie en sinds die tijd liggen de Oranje-Nassau's niet meer begraven in de Grote Kerk te Breda, maar in de Nieuwe Kerk (14e eeuw) te Delft. Willems residentie vanaf 1580 was het Agatha-klooster aldaar; pas later is men dit het Prinsenhof gaan noemen.

Tussen de waltorens (de Granaat- en de Duivelstoren) bevindt zich de Waterpoort, die in de volksmond het Spanjaardsgat is gaan heten.

Aan het Kasteelplein staat het volkenkundig museum Justinus van Nassau, het voormalig Gouverneurshuis, dat o.a. een goed overzicht geeft van Indonesische volkskunst. In 1625 had Spinola, na een elfmaandelijks beleg, de stad ingenomen, die door dezelfde Justinus van Nassau, de erkende natuurlijke zoon van Willem van Oranje en een Bredase goudsmidsdochter, verdedigd werd

De voormalige Vleeshal uit 1614, gelegen aan de Grote Markt is nu Stedelijk en Bisschoppelijk museum. Na een verbouwing is er een gebogen fronton gekomen met daarin een reliëf van J. Remer, St. Joris en de draak.

Het stadhuis heeft het statig strakke van een herenhuis. De stadhouderlijke bouwmeester Philip Willem Schonck voegde tussen 1766 en 1768 het oorspronkelijke raadhuis en het huis "Vogelsanck" samen tot één gebouw. In de hal hangt een kopie van het schilderij van de beroemde Spaanse schilder Velâzques "LAS LANZAS" (overgave van de stad Breda). Frederik Hendrik stichtte in 1646 een Illustre school, het Collegium Auriacum, om zonen uit aanzienlijke families tot officier op te leiden.

Kasteel Bouvigne nabij Breda.

Er was tevens een leerstoel theologie om de Hervormde leer te verbreiden. Christiaan Huygens was een van de leerlingen (studenten zou men tegenwoordig zeggen) en leerde er o.a. ook Hebreeuws. In 1669 werd deze school door gebrek aan leerlingen weer opgeheven.

Terugval....
Als vestingstad was Breda nog de gehele 17e eeuw van grote betekenis, Daarna ging de stad achteruit. Bierbrouwerij en lakenhandel namen sterk af en veel bedrijvigheid verliep door verzanding van Mark en Dintel. Rotterdam was intussen als havenstad belangrijk geworden. Pas na 1880 volgde er een opleving. Het straatbeeld werd ingrijpend veranderd; vooral in de jaren zestig is de stad pijnlijk geschonden o.m. door demping van de oude haven.

....en opgang
Er gaan thans stemmen op om dit alles weer terug te draaien. Breda is tegenwoordig met 130.000 inwoners een bedrijvige stad, met zuidelijke zwier, die naast prachtige gebouwen ook veel natuurschoon heeft te bieden. Het Mastbos (572 ha) is het oudste dennenbos van ons land. In 1525 liet Hendrik III (al weer diezelfde Hendrik) op enkele plaatsen in Brabant de grove den (Pinus sylvestrus), ook wel pijnboom of zelfs alleen maar pijn of mast genoemd, aanplanten. Het bekendst echter is dit Mastbos en in Brabant spreekt men nog altijd van mast.
Het Liesbos is ook een prachtig recreatiegebied en zowel in het Mast- als in het Liesbos zijn gemarkeerde wandelingen uitgezet. In het Wilhelminapark staat het monument van de Poolse bevrijders van Breda (oktober '44). Een andere bevrijder, de turfschipper Adriaan van Bergen, kreeg uiteraard ook een monument, dat te vinden is op het stadserf, achter het stadhuis.
Rond Pasen kan men de Antiekbeurs bezoeken en in augustus/september vindt de Jaarlijkse Nationale Taptoe plaats, met het kasteel als decor.
De heer Toebak vertelde ons nog een gruwelijk verhaal over een levende kat, die ingemetseld werd bij de bouw van een kerk. Men zegt van gruweldaden dikwijls "dat is beestachtig". Ik word hier altijd een beetje kwaad over, een dier zou dergelijke dingen nooit doen. Mensachtig zou vaak beter op zijn plaats zijn. Maar dit ter zijde.

Eén ding is zeker, als we straks naar Breda gaan hoeven we ons niet te vervelen.

WINTEREXCURSIE NAAR RHENEN

verslag van J. de Bruijn

De jaarlijkse winterexcursie op zaterdag 10 februari bracht ons naar Rhenen. Zowel in 1995 (Wageningen) als in 1996 speelden de weergoden op de achtergrond hun rol. Was het vorig jaar het hoge water, dit jaar dreigde Koning Winter toe te slaan. Dit neemt echter niet weg dat 39 leden van onze Kring rondom twee uur verwelkomd werden door Dr. H.P.Deys, voorzitter van de Historische Vereniging Oudheidkamer van Rhenen en Omstreken.
De ontvangst vond plaats in het Rondeel, gemeentemuseum van Rhenen. Een uitstekende omgeving om het één en ander over de historie van Rhenen te mogen aanhoren. De heer Deys (gebukt onder een griepaanval) informeerde ons desondanks op boeiende wijze over dit stadje aan de voet van de Grebbeberg.

Vroege bewoning
Grafheuvels, die rondom Rhenen nog zichtbaar zijn, wijzen op vroege bewoning. De belangwekkende archeologische collectie aanwezig om ons heen getuigt daarvan. Naast vuistbijlen, pijlpunten, vuurstenen werktuigen en aardewerk, vind je hier ook oude sieraden. Tot deze sieraden behoort een mooie collectie mantelspelden (Fibulae) en gouden halssieraden, die dateren uit de Merovingische tijd en eveneens in de omgeving van Rhenen gevonden werden in de jaren 30 van deze eeuw.
Vila Hreni (Rhenen) wordt voor het eerst genoemd in een akte van 855 na Chr. Tussen 1230 en 1258 is Rhenen tot stad verheven. Oorspronkelijk bezat Rhenen een groot grondgebied. Hiertoe behoorden o.a. de Rhenensche Veenen (Veenendaal) en het Rhenensche Woud (Renswoude).
Rhenen kreeg zijn huidige herkenbare vorm door de ommuring van de stad in 1346 door bisschop Jan van Arkel.
Terugkerend in het Rondeel werd in de collectie aandacht besteed aan het stadsbestuur van Rhenen, de gilden, het Koningshuis van Frederik van de Palts, de geschiedenis van de Grebbeberg en natuurlijk de Cunera-legende.

Rhenen, de Heilige Cunera, kerk en kunstschatten...
Die legende van de plaatselijke heilige Cunera bracht Rhenen veel voorspoed. Haar heiligverklaring door Willibrord in de 7de eeuw zorgde ervoor dat in Rhenen bedevaartstochten

Cuneratoren, laatgotische kerk met torenhuisje.

plaats vonden. Het pelgrimsoord werd echter pas effectief na 1400. Toen eerst werd Cunera als patrones aangenomen. Sinds de tweede helft van de 15de eeuw werd de plaats een druk bezocht pelgrimsoord. Dankzij de opbrengsten van de pelgrimage werd onder David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, de Cuneratoren gebouwd.
Veel originele beelden en ornamenten van deze kerk zijn tentoongesteld in het Rondeel. Terugkerend naar de Cunerakerk kan vermeld worden, dat deze gebouwd werd tussen 1400 en 1475. Evenals de toren (84 m) is de kerk laatgotisch. Boven de toreningang kunnen wij het beeld van Cunera (compleet met worgdoek) bewonderen De legende is verkrijgbaar bij de auteur van dit verslag.
Nu wij het toch over de ingang van de kerk hebben is dit wellicht het goede moment ons te verplaatsen naar het interieur van de kerk. Niet onvermeld mag echter blijven dat het Rondeel ook hedendaagse kunst in zijn collectie heeft, met daarnaast tenslotte een fraaie expositieruimte.
Staande in het koorgedeelte geeft de heer Deys een korte inleiding over het interieur van de kerk. Deze bestaat uit twee gedeelten: het koor en het schip, gescheiden door een galerij met balkon, het Oksaal, heel bijzonder. Het koorgedeelte is wit gepleisterd, terwijl het schip schoon metselwerk te zien geeft; een verrassend effect. In het koor koorbanken uit 1570 in Renaissance stijl, voorzien van mooi houtsnijwerk.
Voorts bevindt zich hier een bijbeltekstbord uit 1599 met de teksten van vóór de Statenvertaling. Eveneens nog de latijnse tekst: "Ut Hora Sic Fugit Vita", hetgeen betekent: "Gelijk een uur zo vliegt het leven".
In het schip vallen op de houten kansel (1676), predikantsborden, de Picina (ofwel het "Heilige putje") en de ingang naar een onderaardse gang, in de middeleeuwen gebruikt door nonnen van het Agnietenconvent om ongezien in de kerk te komen.
De hiervoor gegeven opsomming is zeker niet volledig, maar graag tenslotte aandacht voor het belangrijkste kunstwerk in deze kerk: het Oksaal. Het is gebouwd in renaissance-stijl rond 1550. Het is gemaakt van wit zandsteen en rust op vier zuilen van bruingeaderd Dinants marmer. Een oksaal is zeldzaam in Nederland, een uniek meubel dus. Oksaal is een verbastering van het woord "Doksaal", dat afgeleid is van "doxologie" = lofzegging. Bovenop het oksaal begeleidden priester-zangers de mis en het Heilig Evangelie werd vanaf het oksaal gelezen. De versieringen in de zwikken (driehoekjes boven de bogen) stellen door vrouwen uitgebeelde Goddelijke en Kardinale Deugden voor. Uitgebeeld worden: Geloof, Gerechtigheid,, Liefde, Hoop, Waakzaamheid, Matigheid, Standvastigheid, Voorzichtigheid en Zelfkennis. Beelden (Hermen) bovenaan de zuilen stellen voor: Jeugd, Ouderdom, Dood en Oordeel. Tenslotte nog enkele beelden, die belangrijke personen uit het Oude Testament voorstellen. Tegen de gewelfjes onder de galerij ziet u druiventrossen. Zij symboliseren de wijngaard van de Heer.

.....en de stad

Na de bezichtiging van het uiterst boeiend interieur van dit kerkgebouw wandelden wij naar het restaurant De Koning van Denemarken. In passende ambiance werd hier thee gebruikt. Onder dankzegging namen wij afscheid van de heer Deys.

Rhenen, interieur Cunera kerk.

Eén van de stadsgidsen nam de leiding over en verzorgde de rondwandeling door de "oude stad". Deze rondgang vond voornamelijk plaats aan de west- en zuidzijde van de stad. Hierdoor kreeg de fraaie ligging van het oude vestigstadje op de zuid-oostelijke flank van de stuwwal een mooi accent. Beeldbepalend is en blijft de Cunerakerk. Tussen de zuidelijke stadsmuur en de kerk stond destijds het paleis van de winterkoning Frederik V (1596-1632), keurvorst van de Palts, en zijn gemalin Elisabeth Stuart. Hij was koning van Bohemen. Na een nederlaag bij Wittenberg vluchtte hij naar de Republiek en koos domicilie in Rhenen. In 1812 werd dit paleis helaas gesloopt.

Wandelend langs de restanten van de zuidoostelijke kant van de stadsmuur kwamen wij vervolgens het oude stadje weer binnen. Verhogingen in het wegdek geven aan dat het water van de Rijn de benedenstad bij hoge waterstanden kan bereiken. In 1995 beleefde men daar nog enkele spannende dagen.

Lopend door de straatjes valt het op dat door oorlogshandelingen uit verschillende perioden het stadje niet ongeschonden uit de strijd is gekomen. Gelukkig kon er de laatste decennia veel gerestaureerd worden.

Kijkend op de klok wordt het tijd de excursie af te gaan sluiten. Wij doen dit op de Oude Markt (Vismarkt), maar we bekijken eerst nog de gevel van het Oude Raadhuis. De huidige gedaante dateert uit 1738 door samenvoeging van drie panden te weten: het bodehuis, het hoofdgedeelte met trappartij en daarachter het Diendershuis met logementszaal. Rechts van het raadhuis bevindt zich nu een "hofje" met aan de ingang een gebeeldhouwde zandstenen boog, afkomstig van het voormalig paleis van Frederik van de Palts. Zowel Cunerakerk als Oude Raadhuis en directe omgeving werden zeer verantwoord gerestaureerd o.l.v. de Velpse architect D.Wijma.

Dit "trait d'union" tussen Gelre en Sticht lijkt mij een goede afsluiting van de middag-excursie naar Rhenen.

VERSLAG MONUMENTENCOMMISSIE

besproken door J. de Bruijn

In maart j.l. had het bestuur van de Oudheidkundige Kring een gesprek met de heer E.J. Muis Wzn over het jaarverslag van de Monumentencommissie Gemeente Rheden. De heer Muis is lid van de Gemeentelijke Monumentencommissie en vertegenwoordigt daarin onze Kring. Aanleiding tot het gesprek was het jaarverslag van de commissie over het jaar 1994 en zo mogelijk andere zaken, die van belang kunnen zijn voor het monumentenbeleid in de gemeenten Rheden en Rozendaal.
T.a.v. het bespreken van een jaarverslag over het jaar 1994 zou u kunnen opmerken of dat nu nog wel relevant is. Welnu, het bestuur denkt en vindt dat het zeker relevant is. Immers, zoals u allen wel weet, hebben procedures en wat dies meer zij, meestal een looptijd die een periode van een jaar ruimschoots overschrijden. Rapportage en gedachtenwisseling over het monumentenbeleid kunnen dan ook een toekomstig perspectief bieden.

Het voert in het bestek van dit verslag te ver een uitgebreid inhoudelijk exposé te geven over het jaarverslag 1994. Enkele punten zullen aangestipt worden en waar mogelijk de lijn enigszins doorgetrokken naar heden en toekomst.

Gezicht op het Apeldoorn-Dierens Kanaal.

De monumentencommissie en haar werkterrein

Wat doet de Monumentencommissie?

1. Aanvragen van vergunningen in het kader van de Monumentenwet, de uitvoering van de Monumentenverordening en de uitvoering van de Subsidieverordening Dorpsvernieuwing.
2. De commissie brengt welstandsadvies uit op monumenten en bouwwerken en het daarbij behorende terrein.
3. De commissie behandelt voorts al datgene wat in het belang is van de Monumentenzorg.

Tenslotte: de leden van de monumentencommissie zijn min of meer gespecialiseerde personen. Ze worden door de Gemeenteraad benoemd.

Wat kunnen gemeentelijke monumenten zijn?
Dat kunnen objecten zijn die worden beschreven in de Monumentenverordening 1994. Beschermwaardig zijn:

1. alle zaken van algemeen belang voor de Gemeente Rheden wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
2. terreinen van algemeen belang voor de Gemeente Rheden, zoals bedoeld onder 1;
3. alle zaken en terreinen van algemeen belang wegens hun geschiedkundige herinnering.

De hierboven aangegeven doelstellingen kunt u beschouwen als een handreiking aan onze leden ingeval u zaken meent te moeten signaleren, die aandacht en behandeling vragen. U kunt bij het bestuur van de Kring of bij ons commissielid aan de bel trekken.

De Gemeente Rheden telt 11 grote en 28 kleine Rijksmonumentale objecten. Opvallende herstelkosten in 1994 waren erbij:

R.K. kerk Velp:		
Totale herstelkosten	f	1.200.000,-
Eerste subsidiebedrag in '94	f	50.000,-
Tuinmuur Hof te Dieren:		
Totale herstelkosten	f	220.000,-
Eerste subsidiebedrag in "94	f	55.203,-
Kasteel Middachten:		
Totale herstelkosten	f	130.000,-
Eerste subsidiebedrag in '94	f	78.000,-

In totaal staan er 18 objecten in het "Ontwerp Meerjarenbegroting Restauratie Rijksmonumenten", die in de komende vijf jaren hopelijk in aanmerking komen voor subsidie.

In de commissie zijn vier bestemmingplannen ter behandeling geweest:

1. Bestemmingsplanwijziging "De Kerkhoeve" in Spankeren,
2. Ontwerpbestemmingsplan "Daalhuizen" in Velp,
3. Ontwerpbestemmingsplan "Brinkman-Zuid" in De Steeg,
4. Ontwerpbestemmingsplan "Buitengebied 1994".

Van veldwerk naar....

In het kader van selecteren van monumenten een selectie uit het "veldwerk" van de commissie:
Transformatorhuisjes (van de vroegere PGEM), de boerderijen Havikerwaard 46, 48, 49, 53 en 55. Poldergemaal de "Volharding", Lathumseveerweg 12, Velp, met bijbehorende drie sluisjes en dijkenstelsel (in bijbehorend landschap broedt de ijsvogel!). Een Taxus baccata, Brantsenpark, De Steeg. Twee zomereiken (Quercus robur) aan de Beekhuizenseweg nabij voormalig Hotel Beekhuizen in Velp. Eiken, beter bekend als: Philémon en Baucis. Parkaanleg bij Kasteel Middachten, De Steeg; in dit kader het gehele "Hof te Dieren", inclusief park voor te dragen als Rijksmonument.

De steenfabriek "Bingerden" is vele malen ter sprake geweest in de commissie. Helaas moet nu vastgesteld worden, dat de "slag" om deze steenfabriek verloren werd. Eveneens werd in de commissie een discussie gevoerd over de monumentwaardigheid van het Apeldoorn-Dierenskanaal. Brug met brugwachterswoning bij Laag Soeren spelen hierbij een nevengeschikte rol.

....de actualiteit

Hiermee zijn wij vanuit het "Veldwerk" van de commissie in de actualiteit beland. T.a.v. het Apeldoorn-Dierenskanaal zijn namelijk nieuwe ontwikkelingen te melden. Door een intergemeentelijke commissie, waarin de Gemeente Apeldoorn een voortrekkersrol vervult, is en wordt er druk overleg gepleegd over mogelijke toekomstige functies van het kanaal. In de lezingencyclus van onze Kring komt op 2 oktober a.s. de heer Ummels uit Apeldoorn spreken over de ontstaansgeschiedenis en toekomstmogelijkheden van dit kanaal (het Griftkanaal Apeldoorn-Hattem wordt er mede in betrokken). Er wordt zelfs gesproken over een reactivering van beide kanalen voor de recreatievaart. Rijkswaterstaat behoort tot de geïnteresseerden.

Afsluitend kan nog worden gemeld dat het Kringbestuur de heer Muis gevraagd heeft de ontwikkelingen rondom de Graanmalerij (Welkoop) in Dieren nauwlettend in de gaten te houden. Dit gebouw, uit de periode van Het Nieuwe Bouwen, kan toch niet in "Het Jaar van het Industrieel Erfgoed" verloren gaan?!

Ontwikkelingen rondom de landbouwenclave Herikhuizen (Natuurmonumenten) vragen eveneens de aandacht.

Er blijft werk aan de winkel der historie.

Wie belang stelt in het hier beschreven rapport kan dit aanvragen bij de secretaris van de Monumenten Commissie van de gemeente Rheden, mevrouw Mr. M. Sonderman, Gemeentehuis te De Steeg, tel 026-4976307.

ARNHEM EERT ZIJN HISTORISCHE GRENSPALEN

door J. Baltjes

"Wie een wandeling langs de groene omtrekken van Arnhem maakt komt ze onherroepelijk tegen. Ze staan op heuvels, op bergen en in dalen, in het bos en op de hei. Ze zijn lang, slank, robuust en puur natuur. Het zijn de stenen wachters van de jachtvelden, de grenspalen van Arnhem".
Aldus de inleidende woorden van een inventarisatierapport van de oude grenspalen rondom de gemeente Arnhem. Het is bijzonder verheugend dat het in de bedoeling ligt, deze palen aan te wijzen als beschermd monument.

Velperweg

Het is niet onze bedoeling alle 36 palen uit het rapport te vermelden, maar uiteraard komen we een aantal oude bekende tegen. Als eerste noemen we de paal die velen van u ongetwijfeld menige keren zijn gepasseerd. Dat is die welke staat - of liever: stond _ in de middenberm tussen de Velperweg en de parallelweg, vanuit Arnhem komend vóór het viaduct in de A12. Hij is geplaatst in 1756, gemaakt in Dordrecht en geleverd door de Arnhemse steenkoper Nicolaas Playmont. In 1953 werd de grens ter plaatse verlegd naar de over(Velper)kant van de toen nog in aanleg zijnde A12. Zijn historische waarde wordt daardoor verhoogd, omdat het niet alleen om een oude paal gaat, maar ook is hij een herinnering aan een vroeger bestaand hebbende situatie. We schreven dat de paal stond, want in het begin van dit jaar (1996) raakte een automobilist daar het spoor bijster, waarbij deze wachter het loodje legde en afbrak.Het ligt wel in de bedoeling hem te herstellen en hem zijn oude functie terug te geven, maar dan wel op een minder risicovolle plaats.
Een vlak daarbij staande paal moet ook bij hen, die hier geregeld passeren, bekend zijn. Stond de eerst genoemde paal aan de zuidzijde, deze staat in de uiterst noordelijke rand van de berm aan de overzijde van de Velperweg, precies in het verlengde van de erfscheiding tussen de erven van Bronbeek en de villa aan de Velperzijde. Vroeger liep daar inderdaad de grenslijn. Deze paal is van dezelfde herkomst en ouderdom als de vorige. Bij de plaatsing liep daar de

grenslijn tussen het Schependom Arnhem en het Schoutambt Rheden. Waarom die palen zo dicht bij elkaar zijn geplaatst is niet goed duidelijk. Maar we zagen reeds eerder (A. en H. no 112, blz. 8) dat, toen L.A. Torck c.s. in 1750 de grenzen van de Heerlijkheid Het Loo visiteerden, zij op het punt waar Het Loo, de Silvense Marke en de Heerlijkheid Rosendael aaneen sloten een grenspaal van Rosendael vonden. Niettemin vonden ze het toen ook nodig, daarbij nog een paal van Het Loo te plaatsen. Waarschijnlijk hebben we hier aan de Velperweg met een identiek geval te maken en hebben beide partijen hun paal geplaatst. De identieke herkomst hoeft dat niet uit te sluiten.

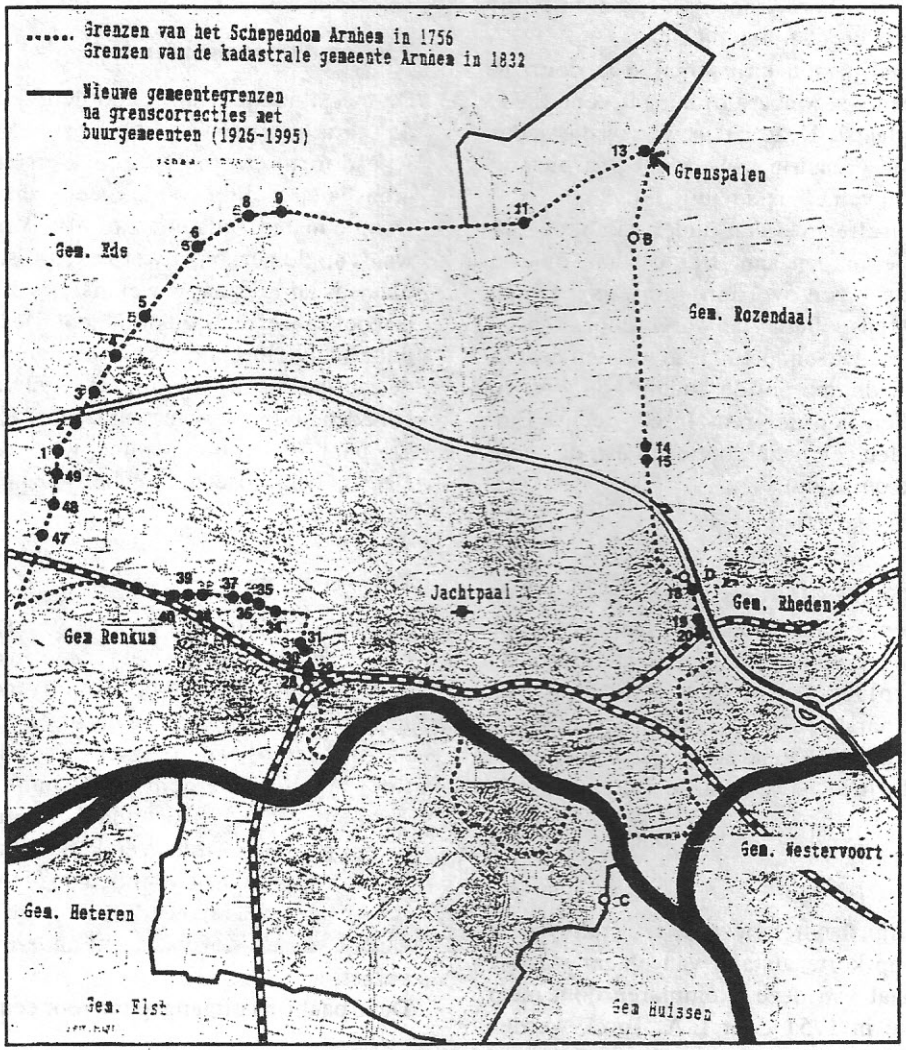

De met letters aangegeven grenspalen, hoewel grensmarkering kwamen niet voor op oude grenskaarten. Van de 49 eens bestaan hebbende palen zijn er nu nog 36 over, waarvan 3 op deze kaart; (ontleend aan het Arnhemse rapport).

Paasberg

Gaan we verder noordwaarts dan komen we op de Paasberg weer twee vlak bij elkaar staande palen tegen. De eerste staat op het vroegere drie-gemeenten-punt (Arnhem, Rheden,Rozendaal). We beschreven deze reeds in onze serie "Wandelingen...." (zie A. en H. no 108, blz 19). Wegens grensverlegging staat hij nu op Arnhems gebied en is hij opgenomen in de serie te beschermen palen.
Waar vroeger de grenslijn een knik maakte is door de gemeente Arnhem in een wat jongere tijd, maar vóór 1874, een betonnen paal geplaatst. Deze palen wijzen dus ieder een markant punt in de grenslijn aan en dat zou hier de achtergrond kunnen zijn van elkaars nabijheid.
Bij deze beide palen treffen we een ander aan vroegere grenslijnen inherent fenomeen aan. Beide staan op een grenspol. In vroeger jaren werden gebiedsgrenzen aangegeven met z.g. grenspollen. Dat waren door mensen opgeworpen heuveltjes. De onderlinge afstanden waren zodanig dat men vanaf de ene pol de andere kon zien en tussen twee zulke pollen liep de grens in een rechte lijn. Vaak hadden zulke pollen een naam, ontleend aan de naam of een kenmerk van de omgeving.

Schelmseweg

Reeds in A.en H. no 109, blz. 10 vermeldden we in 1953 de grenslijn tussen Arnhem en Rozendaal ter plaatse van de Schelmseweg iets meer dan elders in de richting van Rozendaal werd verplaatst. Het punt van de verste inspringing wordt gemarkeerd door een korte betonnen grenspaal. Omdat deze aan de Rozendaalse zijde van de grens staat is ze niet in de hier aangehaalde inventarisatie opgenomen.

Valkenhuizer Zand

Vervolgen we de grenslijn, dan treffen we in het Valkenhuizer Zand wederom twee op korte afstand van elkaar staande grenspalen. Het formaat van deze exemplaren doet meer denken aan die, welke in 1751 door L.A. Torck werden geplaatst, dan die uit de serie, welke het Schependom Arnhem in 1756 plaatste. In dit, door zandverstuivingen beheerste gebied staan de palen niet meer op pollen. De meest noordelijke mist de kop. Merkwaardigerwijs vinden we iets verder naar het noorden een aantal brokstukken van een paal, die daar kennelijk zijn neergelegd om de doorgang voor (Cross)brommers te verhinderen.

Paal op de Broukuijlen Pol

De meest nabije paal in noordelijke richting vinden we bij de aansluiting van de Eerbeekseweg op de Oude Apeldoornseweg. Op een kaart uit 1874, waar veel grenspalen wel op voorkomen, staat deze niet aangegeven. Ook de maten zijn enigszins afwijkend van de exemplaren, waarvan de herkomst wel bekend is. De kop is er af en de plaats waar hij staat is wel historisch. Hij staat namelijk op een pol en wel de Broukuijlenpol. De Broukuijlen ontstonden door uitspoeling tijdens het afsmelten van het landijs uit het derde ijstijdperk. Zij zijn een deel van het erosiedal in het benedeneinde waarvan zich later de Heelsumsebeek insneed. De paal staat op een punt, waar de grenslijn tussen de Heerlijkheid Rosendael en het Schependom Arnhem een knik maakte.

Paal op Terlet

Vandaar liep hij door naar de grenspaal op het erf van de boerderij Klein Terlet. Dat is één van de vijftien palen, welke in 1751 door Lubbert Adolf Torck rondom Rosendael werden geplaatst. Tussen deze en de zo juist genoemde paal kruiste de Apeldoornseweg de grenslijn. Die bij Klein Terlet was tot 1953 het drie-gemeenten-punt tussen de gemeenten Arnhem, Ede en Rozendaal. In genoemd jaar werd de grenslijn tussen Arnhem en Ede iets noordelijker gelegd, om bij Groenendaal aan te sluiten op die van Apeldoorn. In 1987 is de paal bij de reconstructie van de Apeldoornseweg en de aanleg van de A50 naar een andere plaats in de nabijheid verzet.
Deze paal was uitgangspunt voor een grensvisitatie in 1756.

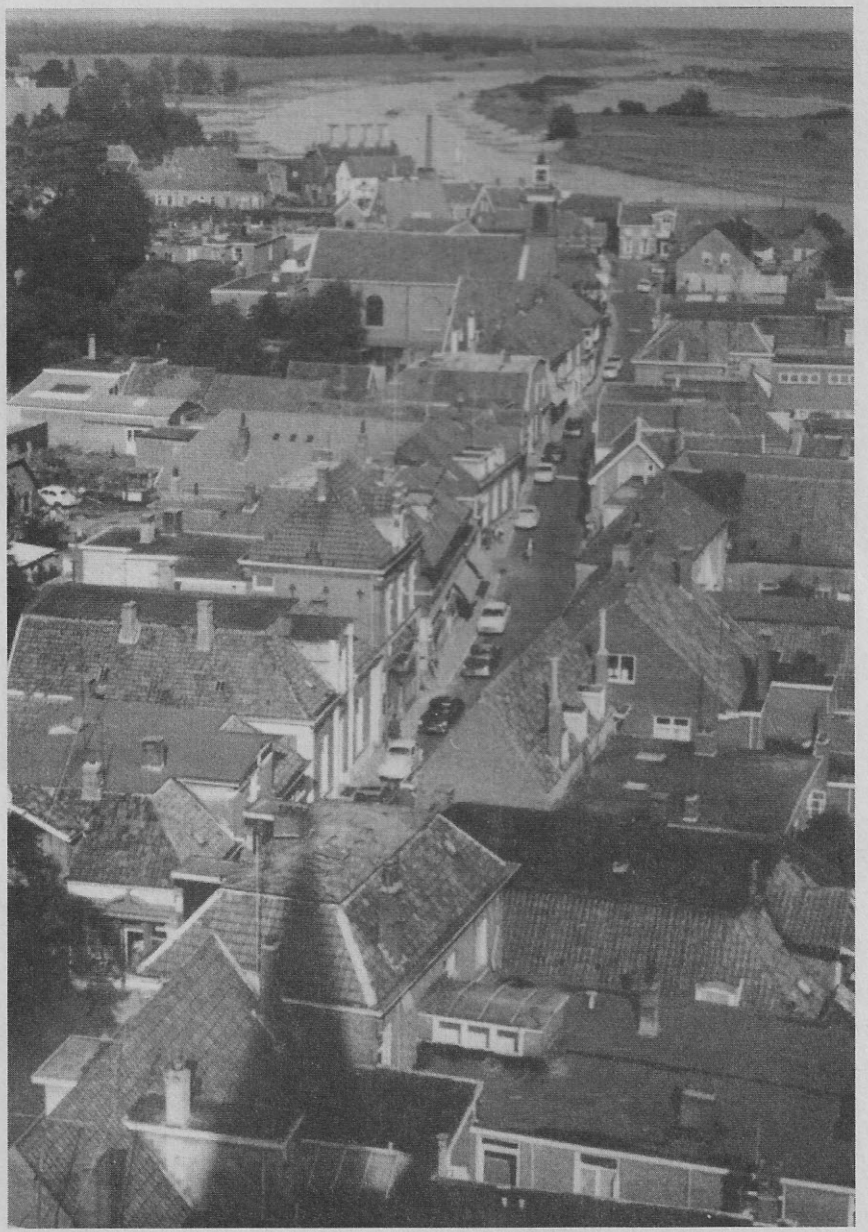

Foto genomen vanaf de toren van de vroegere R.K. kerk te Dieren, omstreeks 1970, Collectie GRh.

Tegen de rivier tekent zich de vroegere jamfabriek van Bakker af. In 1970 zit de Verzinkerij van Roverts in het gebouw met de vier hoge luchtkokers.